

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1975 — Ч. 11(179)

**Х. ЛОПЕС-ПАЧЕКО: ПОЕТ
У ЦАРСТВІ СТРАХУ**

**В. ЛЕСИЧ: ПЕРЕКЛАДИ
З ПОЛЬСЬКИХ СУЧАСНИХ ПОЕТІВ**

**Д. КОЗІЙ: ЛІНА КОСТЕНКО, АБО
ГЕРАКЛІТИЗМ І ЙОГО
САМОЗАПЕРЕЧЕННЯ**

**ТЕКСТ ВИРОКУ В. ЧОРНОВОЛА
З КОМЕНТАРЕМ**

В. К. НАГІРНИЙ: ЗАМІСТЬ РЕЦЕНЗІЇ

**Ю. ЛОБОДОВСЬКИЙ: СОЛЖЕНІЦІН
ЯК ІСТОРИК І ПОЛІТИК**

**Р. КУПЧИНСЬКИЙ: МІЖ МРІЯМИ
І ДІЙСНІСТЮ**

“SUČASNIST” — NOVEMBER 1975
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

У Видавництві "Сучасність" появилася нова збірка п. н.

ГОЛОСИ ЗВІДТІЛЯ

На зміст збірки складається 15 документів, здебільшого заяви-звернення політичних в'язнів Пермських і Мордовських таборів СРСР.

Книжка має 75 стор.

Ціна 2. — дол.

Іван Кошелівець

МИКОЛА СКРИПНИК

ТОМ ПЕРШИЙ. В-во "Сучасність" 1972. 342 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Студія І. Кошелівця про М. Скрипника (1872-1933), провідного радянського діяча, наркома освіти в 1927-1933 рр. і заступника голови Раднаркому в 1933 році. У книжці багато документів і велика бібліографія.

Ціна 7.00 дол.; у твердій оправі 9.00 дол.

Микола Скрипник

СТАТТІ Й ПРОМОВИ

ТОМ ДРУГИЙ. В-во "Сучасність" 1974. 270 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Упорядкував Іван Кошелівець. До книжки ввійшло 30 важливіших статей і промов М. Скрипника.

Ціна 7.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
8 München 2
Karlsplatz 8/III
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Illytzkyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, NY 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1975 Ч. 11(179)
РІК ВИДАННЯ П'ЯТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою ватора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts"

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ПОЕТ У ЦАРСТВІ СТРАХУ

ДЕСЯТЬ ВІРШІВ НА УКРАЇНСЬКІ ТЕМИ

Хесус Лопес-Пачеко

ПОЕТ

Кожен поет — агент
чужої потуги.
Із далеких столиць
він отримує вказівки і накази.
Він потай підбурює темні маси
безгласною працею довгих літ.
Десь
у найглибшій кишені душі
він носить мініатюрний приймач.
Кожним мигом очей він вас знімає
і в вусі робить запис ваших слів.
Зважайте, що
ви робите чи говорите, бо поет може раптом
витягти ручку, просту копійчану ручку,
і прописати вас назавжди у вірші.
Він уміє
використати сум і несправедливість
на користь своєї чужої потуги.
Він вживає самотність
у маленьких шашках, як динаміт.
Поет
держить точений вірш за халявою,
та не скриває своє невпізнанне лице.
Він спритний
підбурювач мас
і не шанує протоколи і секретаріати,
чекальні чи комісаріати:
поет
проходить

усюди, переодягнений
за звичайну людину,
а коли треба — за службовця,
са-човника, або за сноба.
Бс майже завжди
поет — у цивільному, хоч він і служить
у Таємній поезії Світу.

Ви

Ви можете прийти додому,
можете заявити, що ви втомлені,
що нема в вас охоти до розмов, хіба ж не правда?
Я певний, вас ніхто не змусить
говорити те, чого не бажаєте,
і навіть діти шануватимуть ваш спокій,
жінка подасть вечерю
і, може, навіть
погладить ваше зморене чоло.
Діти вже спатимуть, а коли ні,
то мати скаже їм: дайте татові спокій,
хіба не бачите, що він втомився?
І хоч які в вас пустотливі діти,
вони вас не прив'яжуть до фотеля,
а ваша жінка,
хоч їй треба щосуботи зашивати вам любов,
не шарпатиме за язик
вугільними ципцями, щоб ви заговорили,
ви вже сказали, вам не до розмов,
ви встаєте з вечері, цілуєте своїх,
і, може, навіть добра для вас настане ніч.

Ваші товариші по службі,
можливо, вс заповзяті курці,
та чи бувало, щоб вони схопили
вас удвійку під руки,
в той час як третій пускає вам дим в обличчя,
щоб ви їм оповіли про вчорашній грішок?
А чи вас викликав начальник,
щоб навести на вас настільну лампу
і вимучити з вас зізнання,

що ви таємно читали газету
у службові години?

Дуже можливо, що в вас є свій гурток
і друзі-жартуни.

Алеж бо жарти мають свої межі.
Я певний, ваші друзі ще ні разу
не підключили ноги металевого крісла,
на яким сидите щоп'ятниці,
до проводу від лямпи.

Ні. Самозрозуміло, ви б уже не вернулись
ніколи до гуртка.

Ви більше не сідали б у метро
вночі, коли пусті перони,
якби одного дня заверещали гальма
поміж двома зупинками
і єдиних п'ять пасажирів
взялися бити вас
годину за годиною до ранку.

Я знаю, що получкою ви не сполучите кінців,
що ви нудьгуєте на службі,
що вдома нема в вас охоти до розмов,
що ви в п'ятницю ходите до друзів
і розбалакуєтесь там і навіть смієтесь із жартів,
я знаю, вам набридло спішити до метро,
жити життям, яке вас ізживає.

Алеж ви можете прийти додому,
можете заявити, що ви втомлені,
що нема в вас охоти до розмов, хіба не правда?
ви можете безпечно усістися в фотелі,
ввімкнути радіо,
закрити очі

і слухати новини, так як інші,
в той час як творяться жахливі речі,
речі, про які вам не скаже радіо,
що їх неможна й промовити,
речі, куди жахливіші за *ваше* життя.

ДЗВІНОК

1956

Отой дзвінок, різкий,
немов батіг.
І нараз
нам ставала в горлі вечера,
і зупинялись у повітрі, мертві
від страху, всі ложки.
Батьки дивилися на мене.
А мої сестри
застигали
в мовчанні.
Лишалось тільки радіо,
яке не розуміло, в чому справа,
і далі
торочило своє, вже для нікого.

1960

Кохана, якби знову той різкий
дзвінок,
діти мої, якби нараз дзвінок,
наче чорний батіг,
що ранить
оцю хвилину доброї любови,
що ляскає
в маленьке світло цього дому,
який ми називаємо своїм,
короткий і різкий
дзвінок,
коли б от зараз якийсь підлий палець
натиснув на наш бідний
біленький гудзик,
коли б нараз почули ви дзвінок
страху,
жінко моя, кохана,
діти мої,
хай не глядять на мене ваші очі,
дозвольте лиш піднятися повільно,
ступити до дверей,

відкрити...

бо, може, я вернуся сміючись
й обійму вас,
і ми зможемо далі мріяти
про день, коли дзвінки будуть дзвонити
лише на те, щоб провіщати дружбу.

ДИВОВИЖНЕ МІСТО

Вони проходили повз мене мовчки
і навіть не дивилися в мій бік.
Напевно їм здавалося природним,
що я стою посеред міста,
прив'язаний сумлінно до ліхтарні,
із затичкою в роті.
Я дивився на їхні руки,
вільні, близькі такі... Я їх очима
звав на поміч.

Нарешті

я збагнув таємницю.
Вистачало приглянутись
як вони квапились і спотикались
або як часто
наштовхувалися одне на одне.
Якби зустрітись поглядом... Та в всіх
були запечатані очі,
вони йшли насліпо й мовчали.

Ми жили

в дивовижному місті: ми, що мали очі,
були закуті по руках й устах,
і не могли ми крикнути нічого
тим, що проходили, немов сліпі.

Ні

Виходжу з дому
й ні

Слухаю радіо
читаю пресу
й ні

Біжу телефоную

одержую листи
сідаю на трамвай
п'ю пиво жду й курю
працюю і кохаю
пишу

алеж бо ні
Попросту таки ні

ТРАГІЧНА ПОДІЯ

Досі не вдалося установити
число вчорашніх жертв.
Присутні не дали ніяких свідчень,
всі вони зникли з місця,
самі ж бо стали жертвами події.
Одначе вулиці набиті
руками і очима і губами
і чорними, роздертими серцями.
Розбризкана надія тротуари
фарбує на зелено.
Навіть повітря пахне болем,
а мури набирають
кольору зречення і катастрофи.

Цей випадок мав місце точно вчора:
скоївся зайвий день. І припускають,
що нам сьогодні випаде те саме.

ТІ, ЩО ЗАГИНУЛИ

Ті, що загинули, лишили нам
свої слова в повітрі.
Ми виростали, дихаючи тінню
і страхом переможених чи підлих.
Та час від часу проникало в груди
разом із тінню й підлістю — повітря.
І сталося, що раптом ми відчули
старі проте нові
слова вогнем у жилах.
Тоді ми вийшли в бій,
але ми вийшли пізно.
Або зарано
для нових боїв.

І так минула наша буйна юність,
згоряючи без полум'я в вогні.

У ЦАРСТВІ СТРАХУ

У царстві страху підлість
стала звичкою й смуток
оселився між нами.

СИНИ Й БАТЬКИ

Щось сталося за твоїх юних літ,
що труїть нас сьогодні. Ти любив
імперію, насильство, кров і зорі.
П'яний від пороху й лихих пісень,
веселий виконавець смертних кар
без суду, войовник, що свято вірив
в порожні словеса з великих літер,
безславний переможець над братами,
що стільки друзів нам осиротив,
ми більше не приймаєм аргументу
негідної твоєї сивини.

ОБАЧНА ПОЕТИКА

Про всякий випадок можливо й ліпше
що в кожному разі а проте часами
як ухопиш бува перо немовби
вже папір на столі та сигарета
на краю попільнички
майже завжди вночі я марю що
в мене беззахисний намір писати
хоч не зав'язується ще початок
кажу про всякий випадок найліпше
передусім озирнутись навколо
а головне ніяк не довіряти
надхненню що диктує з-за плеча
бож трапляється деколи та навіть
дуже часто що стежать
за твоїм віршем дулом пістолета
і палець на гачку лише чекає
першого слова з-під твого пера
тому то й раджу будь украй обачний

в своєму виборі коли ти сам
або раніше обшукай всю хату
або ніколи не сідай без зброї
або тільки тоді сідай писати
як маєш за плечима свій народ

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Пора признатися, дорогий Читачу, — ці вірші таки не виростили на українському ґрунті, а зродилися з досвіду еспанського поета-громадянина, що від студентських років боровся в рядах антифашистської опозиції, а сьогодні живе і творить на еміграції в Канаді. Публікуючи цей цикл під символічним підзаголовком, ми хотіли не тільки підкреслити єдність людського досвіду в умовах політичного тоталітаризму, але також допомогти Читачеві глибше вжитися в ту похмуру дійсність, що криється за трафаретним образом "соняшної Іспанії". Аж надто часто забувається, що франківський режим донині продовжує безпощадну боротьбу проти національно-визвольних рухів басків і катальонців, брутално придушує все більш радикалізоване робітництво і послідовно зриває політичні ініціативи демократичних сил. Хто активно включається в протирежимну боротьбу, ризикує присіканням, обшуками, арештом і, в серйозних випадках, тортурою і драконівським присудом закритого суду. Оце і є та політична і екзистенціальна дійсність, що відбилася в віршах Лопеса-Пачеко і що нам, українцям, така зрозуміла й до болю близька.

Хесус Лопес-Пачеко, народжений 1930 року в Мадриді, опублікував поетичні збірки Дайте вирости в цій тиші (1952), Моє серце зветься Кудільєро (1961), Кладу руку на Іспанію (1961), Пісні про заборонену любов (1961) і джерело нашої добірки — Деякі аспекти публічного порядку в сучасний момент еспанської істерії (1971). Лопес-Пачеко також автор двох романів, Гідростанція (1958) і Фіговий листок (1973). Дедалі частіше він примушений видавати свої твори за межами Іспанії. Його також перекладають і видають в Італії, Чехо-Словаччині, Румунії та в Росії. Спроба автора опублікувати цикл віршів "Поет у царстві страху" на Україні — була без-успішна.

Вольфрам Бургардт

ЖИТТЯ І НАДЗВИЧАЙНІ ПРИГОДИ СОЛДАТА ІВАНА ЧОНКІНА (II)

Володимир Войнович

Чонкін зупинився і, прихилившись до крила, замислився. Залишили його тут самого на тиждень без заміни. А далі що? За статутом вартовому забороняється їсти, пити, палити, сміятися, співати, розмовляти, виконувати природні потреби. Алеж стояти тиждень! За тиждень цей статут хоч-не-хоч — порушиш! Дійшовши такої думки, він відійшов до хвоста літака і тут таки порушив. Обдивився навколо — нічого.

Заспівав пісню:

Скакал казак через долину,
Через кавказские края...

Це була єдина пісня, яку він знав до кінця. Пісня була проста. Кожні два рядки повторювалися:

Скакал он садиком зеленым,
Кольцо блестело на руке...
Скакал он садиком зеленым,
Кольцо блестело на руке...

Чонкін помовчав і прислухався. Знову нічого! Хоч співай, хоч лусни, нікому ти не потрібен. Йому раптом стало ще сумніше, ніж перед тим, і він відчув настійну потребу поговорити бодай з будь-ким бодай про будь-що.

Обдивившись, він побачив воза, який збивав пил по дорозі в напрямі села. Чонкін приставив долоню дашком, вдивився: на возі бабів чоловіка з десять, сидять, повішавши ноги через драбини, а одна, в червоному платті, стоя, кіньми править. Побачивши це, Чонкін незвичайно захвилювався, хвилювання зростало тим більше, чим більше наближався віз. Коли він зовсім наблизився, Чонкін і зовсім заметушився, застібнув ковнір і рвонув до дороги.

— Гей, дівки! — закричав він. — Давайте сюди!

Дівки загалакали, засміялися, а та, що правила кіньми, прокричала у відповідь:

— Усі відразу чи через одну?

— Давай усі, а там побачимо! — махнув рукою Чонкін.

Дівки загалакали ще голосніше і замахали руками, ніби запрошуючи Чонкіна до себе на віз, а та, що стояла, вигукнула таке, що Чонкін навіть оторопів.

— І-іх, молодички! — від надміру почуттів заверещав він, але його вже ніхто не міг почути. В'їхавши в село, віз зник за

поворотом, і тільки біла пилюка довго ще висіла в нагрітому повітрі.

Усе це вплинуло на Чонкіна найприємнішим способом. Він сперся на гвинтівку, і зовсім не дозволені статутом думки стосовно жіночої статі почали опановувати його. Він, як і раніше, все зиркав навколо себе, але тепер уже не просто так, не зовсім без глузду, тепер він шукав чогось зовсім певного.

І знайшов.

На найближчому від себе городі він побачив Ньюру Беляшову, що після денного відпочинку знову вийшла обсипати картоплю. Вона розмірено вимахувала сапою й оберталася до Чонкіна різними боками. Він придивився і належно оцінив її дебелі форми.

Чонкіна відразу потягло до неї, але він подивився на літак і лише зідхнув. І знову почав ходити уздовж літака. Кілька кроків туди, кілька кроків назад. Але "туди" кроків якось виходило все більше, а назад усе менше, і врешті-решт він уперся грудьми на паркан з довгих кривих жердок. Це сталося для нього самого так несподівано, що, зустрівшись з питальним Ньюриним поглядом, Чонкін зрозумів, що повинен якось з'ясувати свій вчинок, і з'ясував його так:

— Є бажання попити, — сказав він і для переконливості торкнув себе пальцем у живіт.

— Це можна, — сказала Ньюра, — тільки вода в мене тепла.

— Хоч і яка, — погодився Чонкін.

Ньюра поклала сапу в борозну, пішла до хати і тут таки повернулася з питуном з чорного заліза. Вода була, правда, тепла, несмачна, вона пахла дерев'яною бочкою. Чонкін надпив трохи, а лишок, нагнувшись, вихлюпнув собі на голову.

— О-ох, хороше — сказав він з перебільшеною бадьорістю. — Правду кажу?

— Питун на сучок повісьте, -- відповіла Ньюра, знову беручися за сапу.

Зустріч з Чонкіном її теж схвилювала, але вона не подала знаку і почала працювати, чекаючи, що він піде. А йому відходити не хотілося. Він постояв ще, помовчав і поставив питання відразу по суті:

— Сама живете чи з чоловіком?

— А вам пощо знати? — запитала Ньюра.

— З цікавості, — відповів Чонкін.

— Сама чи не сама, вас це не стосується.

Ця відповідь задовлила Чонкіна. Вона означала, що Ньюра живе сама, але дівоча гордість не дозволяє їй відповідати прямо на такі питання.

— Може, допомогти? — запропонував Іван.

— Не треба, — сказала Ньюра, — я вже сама.

Але Чонкін уже перекинув через паркан ґвинтівку, і сам проліз між жердками. Нюра спочатку відмовлялася для пристойности, а потім віддала Чонкіну свою сапу, а собі принесла з хліва іншу. Удвох робота пішла веселіше. Чонкін працював легко й швидко, відчувалося, що не вперше він при такому ділі. Нюра спочатку намагалася за ним угнатися, але потім, зрозумівши, що спроба ця безгрунтовна, безнадійно відстала. Коли вони зупинилися для перекуру, вона зауважила йому з цікавістю:

— Самі, видно, сільські.

— Невже помітно? — здивувався Чонкін.

— Як не помітити, — сказала Нюра, сором'язливо потупившись. — У нас тут городські були, допомагати приїздили. Так іноді соромно дивитися. Сапу в руках тримати не вміють. Цікаво, чого їх там у городах учать?

— Звісно чого, — зметикував Чонкін. — Сало сільське жерти.

— То ж то й воно, — погодилася Нюра.

Чонкін поплював на долоні і взявся знову до роботи. Нюра, ідучи слідом, ні-ні та й поглядала потайки на свого нового знайомого. Вона, звичайно, відразу помітила, що і на зріст він не дуже то вийшов, і обличчям не з перших краснів, але їй, при її зтяжній самотності, і такий був хороший. А Чонкін, вона приглянулася, хлопець тямковитий і вдатний, для господарства, відразу видно, корисний. І він подобався їй усе більше й більше, і в душі навіть прокинулося щось на подобу надії.

7

Нюра була зовсім самотня. Самотнішої жінки не було на все село, не беручи в рахунок баби Дуні, але в тієї життя вже доходило кінця, а Нюрі ледве минуло двадцять чотири роки. Життя саме в розквіті, але щоб вийти заміж, вік, либонь, уже й великуватий. Інші, ті, що спритніші, постаралися вискочити до двадцятки та вже й дітей понароджували (у Нюриної онолітки Тайки Горшкової взимку п'ятий хлопчик народився). І не образливо було б, якби гірша від інших, а тож і ні. Ні обличчям, ні постаттю Бог не покарав, красунею, можливо, й не була, але й потворою ніхто не вважав. Уже до чого Нінка Курзова від народження ганж мала — пляму на півобличчя, а й та знайшла своє щастя, вийшла заміж за Кольку і тепер ходила на четвертому чи п'ятому місяці.

Не одна Нюра, звичайно, в дівках сиділа, але в інших хоч були чи батьки, чи брати й сестри, а в неї — нікого. Було два брати старших — вона їх не пам'ятала. Один у три роки від народження під час пожежі згорів, другий, трохи більшим, від висипного тифу помер.

Мати Нюри померла чотири роки тому. До того два роки

нарікала на поперек — усе її щось там ломило та горбило, чи то від простуди, чи від важкої роботи — хто його знає. Може, їй полежати треба було, відпочити, та як полежиш, коли бригадир кожного ранку ледь не силою на вулицю витягає — треба працювати. І своє господарство теж — велике, мале, а діло завжди знайдеться. До фельдшера сходити, а він за сім верст у Долгові. Сім верст туди та сім верст назад. А лікування в нього одне: на ніч ноги в гарячій воді попар і під ватяну ковдру. На ранок, мовляв, пройде. Звільнення, як гарячки немає, не доможешся. Коли, мовляв, усім звільнення давати, хто тоді працювати буде?

Коли матері зовсім зле стало і вона почала криком кричати, батько пішов до голови (тоді ще інший був, не Голубев) коняки просити, а той каже: "Спеціально дати не можу, а як буде попутна — прошу дуже". Коли попутна трапилася, вона вже була ні до чого. Кладовище Красновське було поруч, за городами, і покійницю віднесли туди на руках.

Батько Нюри пожив ще рік у Красному, а потім, хитрашками одержав пашпорт, подався в город на заробітки. Працював там різноробочим на будівництві електривні, потім перейшов у міліцію, і односельці, що возили продавати колгоспну городину, багато разів бачили його на базарі — ходив у мундирі і з револьвером, ганяв спекулянтів. Спочатку він Нюрі хоч подеколи писав листи, а потім одружився, у нього народилася дитина, писав він усе рідше, а потім і зовсім перестав, тільки подеколи передавав привіти через знайомих.

З одруженням у неї нічого не вийшло, можливо, ще й тому, що була вона від народження сором'язливого характеру, не могла собою захопити, чи що б, і один залицяльник кинув її за те, що була мовчазна, мовляв, нема про що навіть поговорити; інший домагався від неї, щоб погодилася на те, чого він хотів, до одруження, і образився, що вона йому не вірить; третьому повірила, але він її теж кинув — за те, що надто легко погодилася. А женихів же і спочатку було небагато, а чим далі, тим менше їх ставало, танули, як сніг на долоні. Хто одружився, хто пішов до армії і не повернувся, а для тих, що підростали, своїх дівчат вистачало. Так от і сталося, що Нюра лишилася сама.

Самотність накладала свою відбитку на її життя. Взяти хоча б її поводження з худобою. У інших, скажімо, корова — це корова. Її годують, доять, виганяють на пашу, і все. А Нюра свою корову доглядала, чистила її, вибирала з шкіри колючки. І розмовляла з нею ласкаво, як з людиною, і ділилася, як було щонебудь смачне (коли шматок цукру дасть, коли пиріжок), тому й корова до неї ставилася теж як людина до людини. Череду в село приженуть, вона від череди відірветься й біжить з усіх чотирьох додому —

затужила, значить. І грається з господинею. Так її рогом підштовхне, ніби серйозно, а насправді легенько, жартома. Але як зауважить, що хтось Ньюру хоче скривдити, то тут уже не грається, а очі кров'ю налле, голову опустить і йде на кривдника — стережися!

А кабан Борька, той і зовсім бігав за Ньюрою, як собака. Ньюра щось два роки тому взяла його в колгоспі маленьким триденним поросятком, розраховуючи з часом заколоти. А порося трапилось миршаве, багато хворіло. Ньюра його теж доглядала, як дитину. Годувала з пляшки молоком, клала на живіт грілку, купала в кориті з милом, зав'язувала хусточкою і клала з собою в ліжко. Виходила, а коли воно підросло, не наважувалася заколоти. Так він і жив у неї замість собаки, худий брудний, ганяв по двору, гонив курей, проводив Ньюру, коли вона йшла на пошту, і зустрічав, коли поверталася. А вже вереску було, радости, коли вона поверталася, на все село.

Навіть кури в неї були не такі, як в інших. Сяде Ньюра на ганку, а вони вже й тут. Котра на плече залізе, котра на голову, і сидять, як на сідалі, не ворухнуться. І Ньюра не ворухиться, боїться спужати. У селі з-за цього над Ньюрою багато підсміхалися, а вона й не ображалася, але думала, що якби трапився їй якийнебудь чоловік, хай і не вродливий і не дуже розумний, аби добрий і до неї добре ставився, а вже вона теж не лишалася б у боргу, розкрилася б перед ним усією душею. І ось тепер перед нею йшов по борозні, вимахуючи сапою, маленький на зріст чоловік у військовій формі з червоними вухами, що стирчали з-під пілотки. Хто він, цей чоловік, чого хоче? Може, лише час перебути з нудьги, а може, й ні, хто його знає. Відразу не відгадаєш.

Літній день, хоч і як довгий, а й він дійшов кінця. Помітний став рух повітря, потягнуло від річки Тьопи прохолодою, велике червоне сонце, перерізане надвоє пір'истою хмаркою, торкнулося краєм задимленого обр'ю. Замукала на другому кінці села худоба, і Ньюра, лишивши Чонкіна на городі, побігла зустрічати свою Красавку. По дорозі зустрілася з Нінкою Курзовою, вона йшла з довгим прутом, теж зустрічати корову. Вони пішли поруч.

— Ну як, картоплю присипала? — запитала Нінка виразно ущипливо, уже все село, звичайно, звернуло увагу, що Ньюра на городі працювала не сама.

— Ще трохи лишилося, — сказала Ньюра.

— Тепер то з помічником легше, — підморгнула Нінка.

— Та вже, звичайно ж, на чотири руки, — сказала Ньюра і почервоніла.

— Бодай хлопець хороший? — діловито поцікавилася Нінка.

— Та хто його знає. — Ньюра стенула плечима. — З першого

разу чи ж розбереш. Ростом маленький, а так, видно, роботящий. Як пішов з сапою уздовж борозни, так я за ним і вгнатися ніяк не можу.

— Ну-ну, — схвалила Нінка, — а звати ж як?

— Іваном, — гордо повідала Нюра, так ніби ім'я було особливе.

— Не одружений?

— А я й не запитала.

— Даремно. Відразу питати треба.

— Та ніби й незручно відразу.

— Навпростець незручно, — переконано відповіла Нінка, — а так, ніби до слова, можна. Хоч однак же збреше.

— А на що йому брехати?

— Як не брехати, — сказала Нінка. — Усе наше життя складається з того, що чоловіки брешуть, а баби вірять. А цей ще ж і військовий. Йому аби час перебути, та й годі. А ти його так випитай, а ще спробуй і в документ заглянути, хоч у їхніх документах теж нічого може не бути, це не паспорт.

— Виходить, безвихідне становище? — спитала Нюра.

— Виходить так.

— А я йому чомусь вірю, — сказала Нюра. — Не виглядає, щоб брехав.

— Як віриш, справа твоя, — байдуже сказала Нінка, — але я на твоєму місці передчасно до себе не допускала б.

— А хто ж допускає? — зніяковіла Нюра.

— А я не говорю, що допускаєш, а можеш допустити. А вони, чоловіки, та ще військові, у них звичка така — своє діло відбуде, а потім з тебе ж і насміється.

Тут Нінка відскочила під паркан, тому що на дорозі появилася Красавка, яка чвалом гнала уздовж села, а за нею, не відстаючи, бігло маленьке собача і завзято гавкало. Красавка гнала просто на Нюру з такою швидкістю, що, здавалося, ніяка сила тепер її не зупинить, але перед самою Нюрою зупинилася, як укупана.

— От сатана яка, — перелякано сказала Нінка. — Дивись, Нюрко, щоб вона не взяла тебе на роги.

— Нічого, мене не візьме, — сказала Нюра впевнено і почухала Красавці лоб між рогами. Та задихалася від швидкого бігу і дихала голосно, широко роздуваючи ніздри.

— А моєї зарази щось не видно, — сказала Нінка. — Побіжу, щоб у город комусь не залізла. Заходь теревеніти, — як завжди запрошувала вона. — Пісень поспіваємо, посміємося.

І пішла далі, помахуючи лозиною.

На зворотному шляху Нюра забігла до баби Дуні і купила в неї півлітрівку самогону. Вона боялася, що баба Дуня почне розпиту-

вати, для чого їй самогон, і вигадала сказати, що ніби має приїхати батько. Але баба Дуня сама вже накоштувалася свого зілля до того, що їй ніщо не було цікаве.

Коли Нюра подоїла корову і вийшла на ганок, Чонкін закінчив уже останню грядку і сидів на траві, курив.

— Стомилися? — запитала Нюра.

— Плювати, — сказав Чонкін. — Мені ця робота лише для розваги.

— Я там збрала на стіл, — подолавши в собі острах, сказала Нюра.

— На стіл? — У Чонкіна загорілися очі, але він тут таки пригадав своє становище і лише зідхнув. — Не можна мені. З співчуттям би, але не можна. У мене он стоїть. — З сумом він махнув рукою в бік літака.

— Та, Господи, хто ж його займе! — гаряче сказала Нюра. — У нас тут такий народ живе — хат не замикають.

— Невже не замикають? — запитав Чонкін з надією. — І що ж, ніколи не було таких випадків, щоб хтонебудь щонебудь..?

— Та що ви, — сказала Нюра. — Я ось за все життя і не пригадаю такого. Це ще тоді, як я зовсім маленькою була, ще до колгоспу, у Степана Лукова, он він там живе за конторою, коняка пропала, так і то думали — цигани, а потім знайшли її, перепливла на той берег.

— Ну, а як пацани там захочуть що відкрити? — поступово здавався Чонкін.

— Пацани вже спати полягали, — сказала Нюра.

— Ну, гаразд, — вирішив Іван, — хвилин на десять, либонь, зайду.

Він узяв свою ґвинтівку, Нюра збрала сапи.

У першій половині хати було чисто прибрано. На широкому столі стояла пляшка, заткнута ганчіркою, дві склянки і дві тарілки — одна з вареною картоплею, друга з огірками. Чонкін відразу зважив, що бракує м'ясного, і, лишивши ґвинтівку в хаті, збігав до літака за речмишком. Ковбасу Нюра тут таки товсто порізала, а консерва не захотіли відкривати, не хотілося клопоту.

Чонкіна Нюра посадила на лавку до стіни, а сама сіла навпроти на дзиглику. Чонкін розлив самогон — собі повну склянку, Нюрі — половину, більше вона не дозволила. Чонкін підніс свою склянку і виголосив тост:

— За зустріч!

По другій склянці Чонкіна розварило. Він розстібнув гімнастюрку, зняв ремінь і сидів, прихилившись спиною до стіни, і про літака більше не думав. У згуслому присмерку, як у тумані, перед ним плавало обличчя Нюри, то роздвоюючися, то знову

сходячися в одне ціле. Чонкін почував себе весело, легко й вільно, і неслухняним рухом пальця він покликав до себе Ньюру і сказав їй:

— Ходи сюди.

— А пощо? — запитала Ньюра.

— Просто так.

— Просто так можна і через стіл говорити, — опиралася Ньюра.

— Ну йди, — жалісно сказав він, — я ж тебе не вкушу.

— Ні до чого все це, — сказала Ньюра і, обійшовши стіл, сіла ліворуч від Чонкіна на деякій віддалі.

Вони помовчали. На протилежній стіні голосно цокали старі дзигарі, але їх у п'ятмі не було видно. Заходило на ніч.

Чонкін глибоко зідхнув і присунувся до Ньюри. Ньюра зідхнула ще глибше і відсунулася. Чонкін знову зідхнув і присунувся. Ньюра знову зідхнула і відсунулася. Скоро вони опинилися на самому кінці лавки. Рухатися далі було небезпечно.

— Щось то холодно стало, — сказав Чонкін, кладучи ліву руку їй на плече.

— Та не так уже й холодно, — заперечила Ньюра, намагаючися скинути його руку з плеча.

— Щось і руки замерзли, — сказав він і правою поліз до Ньюри за пазуху.

— А ви взагалі завжди на еропляні літаєте? — запитала вона, вдаючися до останньої одчайдушної спроби визволитися.

— Завжди, — сказав він, просуваючи руку у неї під пахвою за спину, щоб розстебнути нагрудник.

8

Був чи то день, чи то світанок, чи то ясно, чи присмерк. Чонкін прокинувся від того, що відчув — хтось потягнув літака. Він зірвався з ліжка, на якому поруч з ним нікого не було, і вискочив на ганок. Тут він побачив Самушкіна, який з поспіхом запрягав до літака білу кобилу, схожу на Чалого. "Ти що робиш?" — закричав Чонкін, але Самушкін, нічого не відповівши, швидко вскочив у кабінку і потягнув кобилу кілками віжок. Кобила підскочила і, перебираючи ногами, легко полетіла над самою замлею, а за нею над самою землею полетів літак. На нижньому крилі, звисивши ноги, сиділи ті самі дівки, що вдень проїжджали повз Чонкіна на возі, серед них сиділа й Ньюра, вона махала йому сапою, щоб він наздоганяв. Чонкін побіг за літаком, і здавалося, ось-ось наздожене, але літак вислизав від нього, а бігти було все важче, заважала перекинута через плече скатка і гвинтівка, яку він тримав у руці. Він подумав, що гвинтівка йому зовсім не потрібна, тому що старшина забув видати патрони, і, кинувши гвинтівку, побіг багато швидше. Ось він уже майже наздогнав літака і хотів ухопитися за простягнену Ньюрою сапу, як раптом виріс перед ним старшина і

грізно запитав: "Ти чому не вітаєш?" Він на мить зупинився перед старшиною, не знаючи, чи то відповідати йому, чи то далі гнатися за літаком, а старшина знову закричав: "А пройди но повз стовп і десять разів повітай його!" Чонкін почав метушливо озиратися, щоб якнайскорше виконати наказ старшини, поки літак ще не відлетів далеко, але стовпа ніде не було видно.

"Значить, ти не бачиш цього стовпа! — закричав старшина. — А ось я тобі око зараз видеру, тоді ти в мене все побачиш, що треба!" По цих словах старшина підійшов до нього, видер праве око, простягнув уперед у простір, і цим видраним оком Чонкін дійсно побачив перед собою потрісканий стовп, на якому горіла лямпочка. Він ще подумав — пощо вона, цікаво, горить, коли й без неї світла досить? Він узяв у старшини власне око і пішов у напрямі до стовпа, але пригадав про літака й оглянувся.

Літак був тут таки, за його спиною. Він непорушно завис у повітрі над самою землею, а кобила безпомічно перебирала ногами, але не могла зрушитися з місця. "Треба б її підкувати", — подумав він і побачив старшого політрука Ярцева, що вийшов з-за гори і кликав його пальцем. Чонкін оглянувся на старшину, щоб запитати в нього дозволу, але старшина був уже заклопотаний іншим: він мчав верхи на каптинармусі Трофімовичу по якомусь уїждженому колу, а посеред кола стояв підполковник Пахомов і шмагав довгим бичем то одного, то другого.

Коли Чонкін підійшов до Ярцева, той нахилився йому до самого вуха, а Чонкін злякався і затулив вухо долонею. "Не бійся, не плюне", — сказав ззаду Самушкін. Іван забрав руку. Ярцев тут таки перетворився на жука і заліз йому у вухо. Чонкіну стало лоскотно, він хотів витрусити Ярцева, але той тихо сказав: "Не хвилюйтеся, товаришу Чонкін, — ви особа недоторкана, і я вам зробити нічого не можу. Мені доручено повідомити вас, що у товариша Сталіна ніяких жінок не було, тому що він сам — жінка".

Сказавши це, Ярцев знову перетворився на людину, зіскочив на землю й пішов за гору.

Тут з неба поволі спустився товариш Сталін. Він був у жіночому платті, з вусами і з люлькою в зубах. У руках він тримав гвинтівку.

— Це твоя гвинтівка? — суворо запитав він з легким грузинським акцентом.

— Моя, — промимрив Чонкін неслухняним язиком і протягнув руку до гвинтівки, але товариш Сталін відсторонився і сказав:

— А де старшина?

Підлетів старшина верхи на Трофімовичі. Трофімович нетерпляче рив землю копитом, намагаючися скинути з себе старшину, але той міцно тримав його за вуха.

— Товаришу старшина, — сказав Сталін, — рядовик Чонкін покинув свій пост, утратив при цьому бойову зброю. Нашій Червоній армії такі бійці не потрібні. Я раджу розстріляти товариша Чонкіна.

Старшина поволі зліз з Трофімовича, узяв у товариша Сталіна гвинтівку і наказав Чонкіну:

— Лягай!

Чонкін ліг. Під ним була пилюка, грузька пилюка, що його засмоктувала, лізла в рот, у вуха, в очі. Він намагався розгребти пилюку руками, чекав команди "відставити", але команди не було, і він провалювався все глибше й глибше. Тут його потилиці торкнулося щось холодне, він зрозумів, що це цівка гвинтівки, що зараз пролунає постріл...

... Він прокинувся в холодному поту. Поруч з ним, прихилившись до його плеча, спала якась жінка, він не відразу пригадав, хто ця жінка і як вони опинилися в одному ліжку. Тільки побачивши свою гвинтівку, що спокійно висіла на вішаку для верхнього одягу, усе пригадав, зіскочив на холодну підлогу і, наступаючи на поворозки кальсонів, кинувся до вікна.

За вікном світало. Літак стояв на попередньому місці, його великі безглузді крила різко чорніли на тлі посвітлілого неба. Чонкін полегшено зідхнув і, оглянувшись, зустрівся з Нюриним поглядом. Нюра хотіла заплющити очі, але не встигла, тепер не дивитися було глупо, а дивитися — соромно. І соромно було, що рука її, пухла, біла, гола до плеча, лежить поверх ковдри. Нюра повільно потягнула руку набік, щоб сховати, і при цьому посміхнулася зніяковіло. Чонкін теж зніяковів, але, не бажаючи цього показувати і не знаючи, що робити, ступив до Нюри, взяв її руку в свою, потряс легенько й сказав:

— Здрастуйте.

Того ранку баби, що вигонили в поле худобу, бачили, як з дому Нюри босий і без гімнастюрки вийшов Чонкін. Підійшовши до літака, він довго відв'язував його, потім розібрав частину паркана, вкотив літак на город, а паркан знову загородив жердками.

9

Прикметною рисою голови Голубєва був неподоланий нахил до сумнівів. Коли жінка ранком питала його:

— Що будеш їсти — яєшню чи картоплю?

Він відповідав:

— Давай картоплю.

Вона діставала з печі банячок з картоплею, і цієї секунди він знав з цілковитою певністю, що хоче яєшні. Жінка запихала

банячок назад і йшла в сімці по яйця. Повертаючися, зустрічалася з винуватим поглядом чоловіка — він знову хотів картоплі.

Іноді він навіть гнівався:

— Давай щонебудь одне, не змушуй мене думати про дурниці.

Право на вибір його завжди пригноблювало. Він нестерпно мучився, коли розмірковував, яку сьогодні надіти сорочку — зелену чи синю, які чоботи — старі чи нові. Правда, за останні двадцять з гаком років у країні було багато зроблено для того, щоб Голубев не сумнівався, але якісь там сумніви у нього все таки лишалися і поширювалися часом на такі речі, у яких взагалі сумніватися за того часу не вважалося потрібним. І не даремно секретар райкому для зони МТС Борисов казав іноді Голубеву:

— Ти ці свої сумніви кинь. Зараз треба працювати, а не сумніватися.

І ще він говорив:

— Пам'ятай, ти ходиш під пильним наглядом.

Зрештою, він говорив це не лише Голубеву, а й багатьом іншим. Який нагляд і як саме він здійснюється, Борисов не говорив, може й сам не знав.

Якось Борисов керував у райкомі нарадою голів колгоспів у питаннях підвищення удійності за поточний квартал. Колгосп Голубева був на середньому місці за показниками, його не хвалили і не ляли, він сидів і розглядав новий бюст Сталіна, що стояв при вікні на коричнювій підставці для квітів. Коли нарада закінчилася і всі почали розходитися, Борисов затримав Голубева. Зупинившись біля бюста вождя і машинально погладивши його по голові, секретар сказав:

— От що, Іване Тимофійовичу, парторг твій Кілін говорить, що ти мало уваги надаєш наочній агітації. Зокрема, не дав грошей на діаграму зростання промислового виробництва.

— Не дав і не дам, — твердо сказав Голубев. — Мені корівник нема на що будувати, а йому лише діаграми свої малювати, розтринькувати колгоспні гроші.

— Що значить розтринькувати, — сказав секретар. — Що значить розтринькувати? Ти розумієш, що ти говориш?

— Я розумію, — сказав Іван Тимофійович. — Я все розумію. Тільки шкода мені цих грошей. Їх у колгоспі й так не вистачає, не знаєш, як діри заткнути. А ви ж потім самі з мене три шкури здерете, тому що я — голова.

— Ти в першу чергу комуніст, а потім уже голова. А діаграма — це діло великої політичної ваги. І мені дивно бачити комуніста, який це належно не цінує. І я ще не знаю, те, що ти говориш, помилка чи тверде переконання, і як будеш далі триматися тієї самої позиції, ми тебе ще перевіримо, ми в саму душу до тебе

заглянемо, дідько б тебе взяв! — розсердившись, Борисов трахнув Сталіна по голові і затряс рукою від болю, але тут таки вираз болю на його обличчі змінився виразом смертельного переляку.

У нього відразу пересохло в роті. Він розкрив рот і дивився на Голубева, не відриваючись, ніби загіпнотизований. А той і сам до смерті перелякався. Він хотів би не бачити цього, алеж бачив таки, бачив! І що тепер робити? Зробити вигляд, що не помітив? А раптом Борисов побіжить каятися, тоді сам він викрутиться, а йому, Голубеву, перепаде за те, що не заявив. А як заявити, так знову ж любісінько посадять, хоча б за те, що бачив.

В обох була в тямку історія, коли школяр стріляв в учительку з рогатки, а поцілів у портрет і розбив скло. Якби він вибив учительці око, можливо, пробачили б з уваги на неповноліття, алеж він уцілів не в око, а в портрет, а це вже замах, не більше, не менше. І де тепер той школяр, ніхто не знав.

Першим з становища вийшов Борисов. Він метушливо витягнув з кишені металічний портсигар і, розкривши його, тицьнув Голубеву. Той завагався — брати чи не брати. Потім усе ж зважився — взяв.

— Так, то про що ми з тобою говорили? — запитав Борисов, ніби нічого й не сталося, але на всякий випадок відходячи від бюста далі.

— Про наочну агітацію, — послужливо нагадав Голубев, приходячи поволі до тямки.

— Так от я й кажу, — сказав Борисов уже іншим тоном, — не можна, Іване Трохимовичу, недооцінювати політичного значення наочної агітації, і прошу тебе по-дружньому, ти вже потурбуйся за це, будь ласка.

— Гаразд уже, потурбуюся, — похмуро сказав Іван Тимофійович, поспішаючи відійти.

— От і домовилися, — утішився Борисов, він узяв Голубева під руку і, проводжаючи до дверей, сказав, притишуючи голос: — І ще, Ванюшо, хочу тебе як товариш попередити, урахуй — ти ходиш під пильним наглядом.

Голубев вийшов на вулицю. Був і далі сухий і соняшний день. Голова відзначив це з невдоволенням, пора б уже бути й дощеві. Його коняка, прив'язана до залізної огорожі, тягнулася до куща кропиви, але не могла дотягнутися. Голубев заліз у двоколку, відпустив віжки. Коняка пройшла один квартал і сама, без жодного наказу, а за звичкою зупинилася проти дерев'яного дому з вивіскою *Чайня*. Біля чайні стояла підвода з бідонами від молока. Голова відразу визначив, що підвода з його колгоспу. Коняка була прив'язана до стовпа. Голубев прив'язав до цього ж стовпа і свою коняку, зійшов хисткими приступцями ганку і відчинив двері. У чайній пахло пивом і кислими щами.

Жінка, що нудьгувала за шинквасом, відразу звернула увагу на прибулого.

— Здрастуйте, Іване Тимофійовичу.

— Здорова була, Анюто, — відповів голова, кидаючи поглядом у кут.

Там Плечовий допивав своє пиво. При появі голови він підвівся.

— Нічого, сиди, — махнув йому Голубев і почекав, поки Анюта налле йому звичну порцію — сто п'ятдесят горілки і кухоль пива. Горілку, як завжди, вилив у пиво і пішов у кут до Плечового. Той знову спробував підвестися, але Голубев притримав його за плече.

— Молоко здавав? — запитав голова, надпиваючи з кухля.

— Здавав, — сказав Плечовий. — Товщу, кажуть, малувато.

— Витримують, — махнув рукою Голубев. — А чого сидиш?

— А я тут Нюрку зустрів, листоношу, та й обіцяв її підвезти, — пояснив Плечовий. — От і чекаю

— Що, живе вона з своїм червоноармійцем? — Поцікавився Іван Тимофійович.

— А чого ж їй не жити, — сказав Плечовий. — Він у неї намість домашньої господині, так. Вона на пошту, а він води наносить, дров наколе і щі варить. Хвартух Нюрчин надіне й ходить, як баба, працює на господарстві, так. Я сам таки не бачив, а народ плеше, ніби він сам і серветки ще хрещиком вишиває. — Плечовий засміявся. — Їйбогу, от скільки живу, а такого, щоб чоловік у бабському попереднику ходив та ще й вишивав би, не бачив. І от же що цікаве: прислали його нібито на тиждень, півтора пройшло, а він і не чухається, так. Я от, Іване Тимофійовичу, не знаю, може, все це від темноти, але народ думку таку має, що не даремно він, цей армієць, сидить тут, а дехто просто вважає — у вигляді слідства.

— Якого слідства? — насторожився голова.

Плечовий знав підозріливість Голубева і тепер умисне його під'юджував і з задоволенням помічав, що слова його справляють належний ефект.

— А хто його знає, якого, — сказав він. — Тільки зрозуміле, що задурно його тут тримати не будуть, так. Як ероплян поламаний, значить, його треба лагодити. А як він у такому стані, що й лагодити не можна, значить, треба викинути. Чого ж даремно людину тримати. От тому народ, Іване Тимофійовичу, і сумнівається. Чутка є, — Плечовий знизив голос і наблизився до голови, — що колгоспи розпускати будуть знову.

— Ну, це ти кинь, — сердито сказав голова. — Не буде цього ніколи, і не сподівайся. Працювати треба, а не чутки збирати.

Він допив свого "ведмедя" і підвівся.

— Ти, Плечовий, ось що, — сказав він наостанку, — як

Беляшової довго не буде, не жди, нема чого. І своїм ходом дійде, не велика бариня.

Попрощавшись з Анютою, він вийшов, сів на двоколку і поїхав додому. Але сказане Плечовим запало йому в душу і сполучилося з словами Борисова про те, що за ним, Голубевим, пильно стежать. Як же стежать і як воно робиться? Чи часом не через цього червоноармійця? Чи не спеціально його наслали? Правда, на вигляд він ніби й не подобає на такого, котрого можна наслати. Але ті, хто насилає, теж не дурні, вони такого й не пошлють, щоб відразу було видно, що він насланий. Якби ж знати це точно? Але як дізнаєшся? І тут у Голубева народилася зухвала думка: "А що як підійти до цього червоноармійця, стукнути кулаком по столу, кажи, мовляв, з яким завданням ти тут сидиш і хто тебе сюди спрямував?" А як за це й буде щось, так уже ліпше відразу, ніж ось так чекати невідомо якої небезпеки.

10

Отож, півтора тижня пройшло з того часу, як Чонкін потрапив у Красноє й оселився в Ньюри. Він тут уже прижився, з усіма перезнайомився, став своєю людиною, і не було ніяких натяків на те, що його звідси колинебудь заберуть. Не можна сказати, щоб Чонкіну життя таке не подобалося. Навпаки, ні підйому, ні відбою, не кажучи вже про фіззарядку чи політнавчання. Хоча й у армії щодо харчування він непогано влаштувався, алеж тут хліб, молоко, яєчка, усе свіже, цибулька просто з грядки, та ще й баба під боком — чим не життя? Та на місці Чонкіна кожен погодився б стояти на такому посту до самої демобілізації, а ще й рік-другий прихопив би понад строк. І все таки в становищі Чонкіна було щось таке, що не давало йому жити спокійно, а саме те, що залишили його тут ніби на тиждень, але тиждень цей пройшов, а з частини ні слуху, ні духу, ніяких дальших заряджень. Якщо вирішили затримати, то треба якось повідомити, та й суху пайку не вадило б поповнити. Це добре, що він тут так от влаштувався, а то давно б уже зуби на полицю.

Останні дні, кожного разу виходячи на вулицю, Чонкін задирав голову і дивився в небо, чи не появиться там повільно зростаюча цятка, і прикладав до вуха долонню, чи не чути буде рокотання мотора, що наближається. Але ні, нічого не було видно, нічого не було чути.

Не знаючи, що робити і впавши в розпач, Чонкін вирішив звернутися за порадою до розумної людини. Такою людиною виявився сусіда Ньюри — Кузьма Матвійович Гладишев.

Кузьму Гладишева не лише в Красному, а й у всій окрузі знали як людину вчену. Про вченість Гладишева говорив уже хоча б той

факт, що на дерев'яному виходку, що стояв у нього на городі, великими чорними літерами було написано Water closet.

Мавши непримітну і низькооплачувану посаду колгоспного комірника, Гладишев мав натомість багато вільного часу для поповнення знань і тримав у своїй маленькій голові стільки різних відомостей з різних ділянок, що люди, знайомі з ним, тільки зідхали заздро й шанобливо, — оце, мовляв, так! Багато хто запевняв, що збуду Гладишева о дванадцятій годині ночі і постав йому яке хоч питання, він, не замислюючись, дасть на нього найдокладнішу відповідь і кожне явище природи пояснить з погляду сучасної науки без участі потойбічних божественних сил.

Усіх цих знань Гладишев домігся виключно шляхом самоосвіти, бо смішно було приписувати тут якунебудь заслугу церковно-приходській школі, де він закінчив усього лише дві класи. Знання, нагромаджені Гладишевим, можливо, і пролежали б у його голові без жодного толку, якби не Жовтнева революція, яка звільнила народ від усякого рабства і кожному громадянинуві дозволила дряпатися до осяйних і кам'янистих вершин науки. Треба ще відзначити, що у звільненому розумі Гладишева і раніше виникало багато оригінальних наукових ідей. Кожен життєвий факт не проходив повз нього не поміченим, а наштовхував його на різні думки. Побачить, скажімо, Кузьма тарганів на печі і думає, а чи не можна б, мовляв, їх зв'язати одне до одного і спрямувати всіх в один бік. Це ж така сила вийде, що її з користю можна використати в сільському господарстві. Подивиться на хмарку й думає: а чи не можна б замкнути її в оболонку для використання в якості аеростата. Кажуть (тепер це трудно перевірити), що саме Гладишев перший, задовго до професора Шкловського, висловив припущення про штучне походження супутників Марса.

Але попри всі ці побіжні ідеї, була у Гладишева ще й така, якій вирішив він присвятити все своє життя і з допомогою її обезсмертити своє ім'я в науці, а саме, надхнений прогресивним ученням Мічуріна і Лисенка, поклав він собі створити гібрид картоплі з помідором, тобто таку рослину, у якої внизу росли б бульби картоплі, а зверху одночасно достигали б помідори. Майбутній свій гібрид Гладишев назвав у дусі того великого часу "Путь к социализму", або скорочено ПУКС, і мав намір поширити свої досліді на всю територію рідного колгоспу, але йому цього не дозволили, довелося обмежитися просторами власного городу. Ось чому йому доводилося купувати і картоплю і помідори у сусідів.

Досліді ці покищо реальних наслідків не давали, хоч деякі характерні ознаки пукса почали вже проявлятися: листки і стебла на ньому були ніби картопляні, зате коріння точнісінько

помідорове. Але, не зважаючи на багаточисельні невдачі, Гладишев не занепадав духом, розуміючи, що справжні наукові відкриття вимагають праці і немалих жертв. Люди, що знали про ці досліди, ставилися до них з недовірям, одначе, хтось Гладишева помітив і підтримав, чого не могло бути за проклятих царських часів.

Якось у районській газеті *Більшовицькі темпи* був надрукований про Гладишева великий, на два підвали, нарис під шапкою "Люди нового села", який називався "Селекціонер-самородок". Тут таки було вміщене і фото самородка, що схилився над кущем свого гібрида, ніби розглядаючи крізь нього зримі риси прекрасного майбутнього нашої планети. Після районної газети відгукнулася й обласна, надрукувавши невелику нотатку, а потім уже й всесоюзна в проблемній статті "Наукова творчість мас" згадала прізвище Гладишева в загальному списку. У своїх шуканнях і в боротьбі з інертністю Гладишев спирався ще на відгук одного сільгоспакадеміка, хоча відгук був негативний. На листа, адресованого йому особисто, академік відповів, що досліди, які веде Гладишев, антинаукові і безперспективні. Та, не зважаючи на це, він радив Гладишеву не занепадати на душі і, посилаючися на приклад стародавніх алхіміків, запевняв, що в науці ніякий труд не буває пропачий, можна шукати одне, а знайти інше. І лист цей, не зважаючи на його зміст, справив на адресата велике враження, тим більше, що надрукований був на офіційному блянку солідної установи, де Гладишева називали "шановний товаришу Гладишев" і де академік власноручно поставив підпис. І на всіх, хто читав листа, це також справляло певне враження. Але коли самородок, — за котрим уже разом, — починав з кимнебудь обговорювати перспективи, які відкриваються перед світом після застосування пукса, люди починали нудитися, відходили набік, і Гладишев, на подобу багатьом науковим геніям, перебував у стані повної самотности, поки не потрапив під руку Чонкін.

Гладишев любив розповідати про своє діло, а Чонкін з нудьги був не від того, щоб і послухати. Це їх зблизило, і вони потоваришували. Було, Чонкін вийде на вулицю за ділом чи просто так, а Гладишев уже копається в своєму городі — обсипає, прополює, поливає. І завжди в тому самому костюмі: кавалерійське галіфе, заправлене у витерті юхтові чоботи, стара подерта майка і ширококрисий солом'яний бриль на подобу сомбреро, і де він його знайшов — годі зрозуміти.

Чонкін помагає селекціонерові рукою:

- Чуєш, сусідо, здрастуй!
- Зичу здоров'я, — ввічливо відповість сусіда.
- Як життя? — поцікавиться Чонкін.

— Труджуся, слідує скромна відповідь.

Так слово по слові й плине розмова, плинна, невимушена.

— Ну, коли ж у тебе картопля з помідором виросте?

— Почекай, ще рано. На все, як кажуть, свій час. Спочатку хай відцвіте.

— Ну, а як і цього року знову не вийде, що будеш робити? — цікавиться Чонкін.

— Цього повинне вийти, — з надією зідхає Гладишев. — Та ти сам подивися. Стебло виходить ніби картопляне, а на листку нарізка, як на томаті. Бачиш?

— Та хто його знає, — сумнівається Чонкін. — Зараз покищо ніби й не розпізнаєш.

— Ну як таки не розпізнаєш? — ображається Гладишев. — Ти подивися, куці які пишні.

— Щодо пишноти, це так, — погоджується Чонкін. І обличчя його пожвавлюється. У нього теж виникла ідея. — Слухай, а так не може статися, щоб помідори були внизу, а картопля зверху?

— Ні, так не може, — терпляче пояснює Гладишев. — Це суперечило б законам природи, тому що картопля є частиною кореневої системи, а томати — зовнішній плід.

— А взагалі було б цікаво, — не піддається Чонкін.

Для Гладишева питання Чонкіна, може, й здаються дурними, але чим дурніше питання, тим розумніше можна на нього відповісти, тому обидва вели цю розмову з великим задоволенням. З кожним днем дружба їх міцнішала. Вони вже домовлялися, щоб зустрітися по-родинному. Чонкін з Ньюрою, а Гладишев з своєю дружиною Афродітою (так називав її Гладишев, а за ним почали називати й інші, хоч від народження вона називалася Фросиною).

11

Цього дня Чонкін устиг упорати купу справ. Наносив води, наколов дров, нагодував висівками кабана Борьку і зварив обід для себе і для Ньюри. По цьому він звичайно, як був, у Ньюриному попереднику, сідав при вікні і, підперши голову рукою, чекав на Ньюру. А іншим разом, щоб час спливав скоріше, сідав при вікні з вишиванням. Подивитися на солдата, який сидить у жіночому попереднику при вікні, та ще й занятий вишиванням — сміх, але що робити, коли Чонкіну подобалося вишивати? Цікаво йому було, коли з різнокольорових хрещиків складалося зображення півня чи троянди чи ще чогонебудь.

Тепер він теж почав вишивати, але робота не клеїлася, думки про непевність його становища відволікали. Кілька разів він виходив на ганок поговорити з Гладишевим, але того не було, а зайти до нього додому, турбувати, Чонкіну було ніяково, тим більше, що досі ні разу не заходив.

Щоб якось убити час, заходився коло тупішої, ніж вишивання, роботи — помив підлоги. Брудну воду виніс за фіртку і вихлюпнув на дорогу.

Дівча років п'яти у ситцьовому платті в квітах гралося біля паркана з кабаном Борькою: зняло з голови шовковий бантик і зав'язало Борьці на шию. Борька крутив шиєю, намагаючися побачити бантик, але це йому не вдавалося. Побачивши Чонкіна, дівча з поспіхом зняло бантик з Борьки й затиснуло в руці.

— Ти чия будеш, дівчино? — запитав Іван.

— Я то Кіліна, а ти чий?

— А я сам свій, — посміхнувся Іван.

— А я татова й мамина, — похвалилася дівчина.

— А ти кого більше любиш — тата чи маму?

— Сталіна, — сказала дівчинка і, зняковівши, побігла.

— Дивись, Сталіна. — Дивлячись їй услід, похитав головою Чонкін.

Зрештою, Сталіна він по-своєму теж любив.

Помахуючи порожнім відром, попрямував він назад до хати, і в цей час на свій ганок виліз Гладишев, скуйовджений, з червоними смугами по щоці.

— Слухай, сусідо! — утишився Чонкін. — А я тебе тут очікую вже понад годину, куди це, чуєш, думаю, подівся?

— Поспав я трохи, — зняковівло сказав Гладишев, потягаючися й позіхаючи. — По обіді книжку приліг почитати з ділянки селекції рослин, а воно, бач, розморило. Спека ж яка стоїть, просто кара. Як не буде дощу, то все геть чисто попалить.

— Слухай, сусідо, — сказав Чонкін, — хочеш тютюню? У мене самосад міцний, аж у горлі дере. Нюрка вчора на базарі в Долгові купила.

Він відгорнув попередник, дістав з кишені маслянку з-під рушничного мастила, набиту тютюном, і газету, складену книжечкою.

— Тютюн для здоров'я — найшкідливіше діло, — прорік Гладишев, підходячи до паркана з жердок, що розділяв два городи. — Учені підраховали, що крапля нікотину вбиває коняку.

Одначе від частування відмовлятися не став. Запалив, закашлявся.

— Та вже тютюнець-кріпачок, — схвалив він.

— Тютюнець — самсон, молодих на те діло, старих на сон, — підтримав Чонкін. А в мене до тебе, чуєш, сусідо, справа є маленька.

— Яка ж справа? — скосив на нього очі Гладишев.

— Та й справа непутяща, дурниця чиста.

— Ну, а все таки.

— Та так, не варто навіть і говорити.

— Ну, а не варто — й не говори, — розсудив Гладішев.

— Це, звичайно, правильно, — погодився Чонкін. — Але, з другого боку, як же не говорити? Прислали мене сюди на тиждень, і суху пайку на тиждень, а проминуло вже півтора, а мене не беруть. І знову ж стосовно сухої пайки жодної відомости. Значить, я що ж, виходить, повинен жити на кошт баби?

— Так. це недобре, — сказав Гладішев. — Ти тепер називаєшся — Альфонс.

— Ну це ти кинь, — не погодився Чонкін. — Ти, слухай, жінку свою як хочеш називай, хоч горшком, а мене зови по-старому Ванею. Так от я тобі до чого говорю. Маленького листа треба б скласти до мого командира, що є і як мені бути далі. Ти ж людина письменна, а я взагалі то літери розумію, а пишу погано. У школі ще так-сяк кумекав, а потім у колгоспі й у армії все на коні й на коні — знай тягни віжку то праворуч, то ліворуч, а грамоти там ніякої й не треба.

— А підписатися смієш? — запитав Гладішев.

— Ні, це я можу. І читати й підписатися. Я, чуєш, як підписуюсь? Спочатку пишу "І", потім "Ч", потім кружечок, і далі все буква до букви, і в кінці таку собі рисочку з вивертом, і на всю сторінку від краю до краю. Зрозумів?

— Зрозумів, — сказав Гладішев. — А папір, чорнило в тебе є?

— А як же, — сказав Іван. — Нюрка ж, вона листоношею працює. Теж працю, скажу тобі не для кожного. Голову треба велику мати.

— Ну гаразд, — нарешті погодився Гладішев, — пішли до тебе, а то в мене там баба з дітям, будуть заважати. А це діло серйозне, тут треба писати політично витримано.

За годину політично витриманий документ був укладений. Виглядав він так:

Командирові батальйону тов. Пахомову
від рядового червоноармійця тов.
Чонкіна Івана

РАПОРТ

Дозвольте доповісти, що за час Вашої відсутности і моєї присутности на посту, а саме при охороні бойової техніки літака, ніяких подій не сталося, про що повідомляю в письмовому вигляді. А також дозвольте доповісти, що, вихований у душі безмежної відданости нашій Партії, Народові і особисто Великому Генієві тов. Сталіну Й. В., я готовий і в дальшому безвідмовно служити в обороні нашої Соціалістичної Батьківщини й охороні її Кордонів, для чого прошу видати мені суху пайку на невизначений час, а також ще не одержаний мною комплект обмундирування.

У моєму проханні прошу не відмовити.
До цього лишаюся...

— Складно, — схвалив Чонкін твір Гладішева і поклав свій підпис, як обіцяв, через усю сторінку.

Гладішев написав ще й адресу на заготованому Чонкіном коверті без марки і пішов задоволений.

Чонкін поклав коверт на стіл, узяв натягнену на кросна серветку і сів до вікна. За вікном було вже не так гаряче, сонце хилилося до заходу. Скоро мала прийти Нюра, кабан Борька дожидався її вже на горбі за селом.

12

Прив'язавши коня біля Нюриної фіртки, голова Голубев зійшов на ганок. Не можна сказати, щоб він при цьому зберіг повне панування над собою, скорше навпаки, він входив до Нюриної хати, відчуваючи приблизно таке хвилювання, як входячи до першого секретаря райкому. Але він ще в дорозі вирішив, що ввійде, і тепер не хотів відступати від цього свого рішення.

Постукав у двері і, не чекаючи відповіді, відкрив їх. Чонкін при його появі перелякано і розгублено шастав очима по кімнаті, шукаючи, куди запхнути б кросна.

— Вишиваєте? — запитав голова ввічливо, але підозріливо.

— Що б не робив, аби не робив, — сказав Чонкін і кинув кросна на лавку.

— Це правда, — сказав голова, топчучися при дверях і не знаючи, як продовжити розмову. — Так, так, — сказав він.

— Так, не так, перетакувати не будемо, — пожартував у відповідь Чонкін. — "Усе ходить околясом, відводить набік", — відзначив собі голова і вирішив помацати співрозмовника з іншого кінця, заторкнути питання зовнішньої політики.

— У газетах пишуть, — обережно сказав він, підходячи ближче до столу, — німці знову Лондон бомбардували.

— У газетах чого не пишуть, — ухилився Чонкін від прямої відповіді.

— Як то так, — хитро закинув Голубев. — У наших газетах чогось задурно не напишуть.

— А ви в якій справі? — запитав Чонкін, відчуваючи якийсь підступ.

— А ні в якій, — недбало сказав голова. — Просто зайшов подивитися, як живете. Справоздання пишете? — запитав він, зауваживши на столі коверт з військовою адресою.

— Та так пишу, абищо.

"До чого ж розумна людина! — подумки захопився голова. — І з цього боку до нього підступиш і з другого, а він однаково відпо-

вість так, що нічого не розбереш. Гляди, вищу освіту має. А може, і по-французькому розуміє”.

— Кес кесе, — сказав він несподівано для самого себе єдині французькі слова, які йому були відомі.

— Що? — Чонкін кинув на нього переляканим поглядом і заморгав почервонілими повіками.

— Кес кесе, — уперто повторив голова.

— Ти що це, що? Що таке говориш? — захвилювався Чонкін і в неспокої почав ходити по кімнаті. — Ти, чуєш, кинь такі слова говорити. Ти говори, як треба, а так нема чого. Я тобі тут теж не з бухти-барахти.

— Я й бачу, не з бухти-барахти, — вирішив наступати голова. — Установили тут спостереження. Дурні ж бо, думаєте, не розуміють. А дурні нині теж мудрі стали. Ми все розуміємо. Може, у нас що й не так, та не гірше, ніж в інших. Візьми хоч *Ворошилова*, хоч *Заповіти Ілліча* — всюди та сама картина. А те, що минулого року сіяли у мерзлу землю, так то ж за наказом. Зверху наказують, а колгоспник за все відповідає. Не кажучи вже про голову. А ви тут на літаках літаєте, пишете! — кричав він, розпалюючися все більше й більше. — Ну й пишіть, що хочете. Напишіть, що голова колгосп розвалив, напишіть, що пияк. Я сьогодні ось випив і від мене тхне. — Він нахилився до Чонкіна і дихнув йому просто в ніс. Чонкін відсахнувся.

— Та я ж чого, — сказав він, виправдуючися. — Я також не спроста, а за наказом.

— Так би відразу й сказав — за наказом, — навіть ніби радувався голова. — А то сидить тут, як миша, бабою замаскувався. А який же наказ? Партквиток покласти? Покладу. До в'язниці? Прошу дуже, піду. Ліпше вже в'язниця, ніж таке життя. Дітваків у мене шестеро, кожному по торбі і — жебрати по селах. Яюсь прохарчуються. Пиши! — Наостанку він грюкнув дверима і вийшов.

Щойно на вулиці він зрозумів усе, чого натворив, зрозумів, що тепер йому вже точно не минути лиха.

“Ну й нехай, — думав він злісно, відв'язуючи коня, — ліпше вже відразу, ніж кожного дня чекати й трястися від страху. Хай буде, що буде”.

З ПОЛЬСЬКИХ СУЧАСНИХ ПОЕТІВ*

Переклади — Вадима Лесича

ЮЛІАН ТУВІМ (1894-1953)

ДВА ВІТРИ

Один вітер — полем гнав,
в саду — другий вітер грав:
потихеньки, полегеньки
листя пестив перелесник,
умлівав...

Один вітер — вітрогон!
Перекинувсь верхи дном,
стрибно-війно в даль понісся,
свердлом вгору увертівся,
перекинувся назад
на шумливий сонний сад,
там тихенько і легенько
листя пестив шелестій,
другий вітровій...

Снігом сплив із вишні квіт,
садом сміх пішов взабрід,
і збратався з вітром вітер,
стали полем вдвох летіти,
птахи й хмари гонять в плиги,
заплелись у вітряки,
збивши з шляху плески крил,
вправо, вліво, свист, стрибки,
дмуть легеньками щосил,
пустуни, бери їх лихо!...

А в саду тихенько, тихо...

СЛОВО І ТІЛО, І

Слово сталося тілом
і живе поміж нами,
годою голодне тіло
словами наче плодами;

*З підготовлюваної до видання вибірки з творів сучасних польських поетів у перекладах Вадима Лесича.

п'ю мов холодну воду
слова устами ковтаю,
вдихаю їх як погоду,
м'ну наче листя розмаю,
пахощами розтираю.

Слово вином є і медом,
слово є м'ясом і хлібом,
словами очі поїдуть
по зоряних вибалках неба.

Щастя дарів грядущих,
в любові вічно незмінне!
Слово моє насущне,
Господи, дай мені нині!

ПІСЕНЬКА ПОМЕРЛОГО

Відлетіла душа з тіла,
на луці замайоріла.
Я побіг за нею, глянув:
ой, не знав я, що ти янгол.

А ти янгол, як з картини,
в ореолі ласки плинеш,
очі — скло, волосся з льону,
суплікацій вереск дзвоном.

Повернись знов до містечка,
блеючи, немов овечка,
подай ручку, білопера,
хай не мовлять, що умер я.

В трунаря в вікні вистави
в срібний гай тебе поставим,
на леваді дерев'яній
з лілією з воску станеш.

Прийдуть під вікно цікаві,
а ти тремтом крилець бав їх,
кісточками ніжки скач там,
душечко моя пропаща.

SUUM CUIQUE

Кому твори античні
і музеї й Італії пишність
та інші величні розкоші,

а мені у коршмі в день сльотливий
оковити чарчину й дзбан пива,
шмат волового м'яса при кості.

Кому різьби, симфонії,
Люври і фільгармонії,
літаки і столиці головозаворотні,
а мені у кутку малий столик
і на столику склянка готова
та глядіння самотнє.

Тоший дощ в сивизні волохатій
під порогом бур'ян омохнатив
і потічок дорогою плине.
Неустанна сльото, млосна втому!
Незамінна нічим і ніколи
самотносте людини!

КАЗІМЕЖ ВЕЖИНСЬКИЙ (1894-1969)

ДЕ НЕ ПОСІЮТЬ МЕНЕ...

Де не посіють мене — зійду,
нема мене і всюди знов я,
я на снігу — весною вийду
й моїх лебедів спів не мовкне.

В мені єдина правда — примха:
я завжди інший, хоч — той самий,
і в забагах люблюсь великих
і так живу — дитинний до безтями.

Так довго у вино зміню воду,
аж увірветься вухо у дзбанкові,
і питиму тоді мою погоду
я: усміх, несподіванка і випадковість.

ПОТЯГИ

Мчать потяги,
кудись везуть мене,
стою на зупинці,
роздертий подорожжю,
далеко їду,
не ворушуся з місця,
надо мною рожа щораз червоніша.

На ліктях сперті з вікон мене бачать
і я дивлюся крізь вікно,
мчать бо
потяги поспішні,
далекобіжні,
і так увесь день
аж до ночі,
як круглястою рожею світять,
світлом червоним
за останнім вагоном
у пустку темну,
над самотою,
понад пропащість,
недочекання,
надо мною.

МАРІЯ ПАВЛІКОВСЬКА-ЯСНОЖЕВСЬКА (1891-1945)

ЗАЗДРІСТЬ

Проходячи, жаліла я, що домик білий цей
не мій і що земля прекрасна цього краю
це не моя вітчизна, і тих дівчаток двоє
і мати та, як лебідь срібна, мов троянда,
це не мої найближчі, що за порогом я стою
чужа, і що їх доля — не є моєю...

Сьогодні вже — по всьому і по білім домику й по щастю!
Лиш Марс, кривава вишня, виблискує в саду пустому...

АЛЕКСАНДЕР ВАТ (1900-1967)

ЕВОКАЦІЯ, III (закінчення)

І знов тепер Тебе не чую я й не бачу.
Та враз дійме мене луна дихання ось-тамтого,
як вітер дме, під лозняки оливкові зблукавши,
коли бреду я тьмяний весь крізь власний темний спогад.

І знов тепер Тебе не чую і не бачу Твого виду,
хоч терня із корони чоло моє пече невпинно,
як я тиняюсь із вітрами між дерев і видив,
і як на мене споглядає мені призначений кінець людини.

Тож, може, краще в прадідні мої садиби повернутись,
і може навстріч Ти — путі моїй в Емаус знову йтимеш,
щоб був ще час мені моїми пальцями всіх ран Твоїх діткнутись,
старими пальцями моїми, глухонімими і сліпими.

ЮЛІАН ПШИБОСЬ (1901-1970)

ВЕЧІР

Ті самі зорі
вишептали вечір як звірення.

Ліхтарі вийшли з темних брам на вулицю
і тихо стали в повітрі.

Лагідно перемінює простори присмерк.

Городи покинули свої дерева,
сірі домики з-над річки — сплили.

В низьких берегах між вільх пливе жаль.
Тільки обрій відслонює окраєць неба
місяцем,
і шлях довго тягнеться у спогад.

І твої долоні сіють між нами даль.

НЕПРИСУТНІСТЬ

Тиша невловна —
не вухом, а чую повіками — ледве
примкнувши, як приснув зерном,
зернистим вицвіркком — жайвір з колосся —
і тихнучи
— жар не вгаває, солом'яний в житі хвилястому захват —
і тихнучи
вхлинув потахло
у саме вухо.

Тиша невловна
така, що в ній чую іншу ще
тишу: якусь суперечну й могутню,
що світло замовчує понадо мною
велике
як неприсутність.

Підсунь же під голову камінь спектральний

далеко, низько, там під небосхилом,
сонце. Ясне — як тіл розпаданя — а я кінчаю
глухо і темно
ніщотою слова "вічність",
(без голосу луною).

ЯН БЖЕНКОВСЬКИЙ (1903)

ВОЛОССЯ

під смеркання — чорне мов крило самотнього птаха
ведеш мене в ночі з девону пернаті спорангії
в антрацитові ночі мов криниці глибокі.

крізь моря розплавлені в червінь
крізь золот'янілі хмари закривавлені заходи
у волоссі склубленому й темному як буря
занурюю
уста — спрагли й неситі.

гублюсь у волоссі в ночі безсонній з чорного льону
в ночі без зорі полярної без завтра
в ночі безвихідній.

СТАНІСЛАВ СЕБИЛА (1902-1940)

АПОСТРОФА ДО НОЧІ

Дай сон мені, о ноче, й визволи мене від снів,
що ними ява обдаровує нас часто,
хай темний вітер, що несеться від самотніх зір,
зотре з мого обличчя личину дочасну.
Холодний морок хай мої накриє очі,
що каламутні від глядіння.
А вухам залиши шум крові,
що до шуму хвиль морських у мушлі
є подібний.

І тиск зніми з заляклих рук і ніг,
зніми з ув'яленої шкіри,
і змий язик мій із гіркої куряви доріг,
що йдуть до мертвих верхогір'їв.
О, ноче, визволи мене від грохотання
недобрих крил, що протинають вітру лет,

від жорн мпінів, від шпиць, що закривавлені,
від сатани тенет.

Дозволь у сні шуміти збіжжя половиючим морям,
що віються у димовім пилу привілля
і перевалюватись тьмяним дай валам
вздовж піскових розливів рік, крізь водорості перегнилі,
дай рудістю зорі верхів'я хвиль патиною покрити,
аж покіль прірва голуба твоя розвернеться відкрита
над світом... і над сном... над мною...

ЮЗЕФ ЧЕХОВИЧ (1903-1939)

БАЛЯДА ЗВІДТІЛЬ

про смерть не знаю вже нічого

до вікон чорних до повік
метеликами тріпотить
модриною й сосною пахне
щоночі провіває снами
відтіть де тихі ріки
і де імла за кроком крок
снується в темрявий куток

тримає в скрині синявий акорд
не в силі в дчинити її віка

життя це сон короткий
мовить голос справа

життя — короткий сон
ізіліва смутно в унісон
лунає голос стихлим ладом

життя — короткий сон
це третій — нерозгаданий

і в сіре небо розпливається імла
із незнайомого обличчя
а час поволі
а землі незаймані родовища

чому ж чому
очей твоїх не зводиш
з речей щс під вікном десь на столі покинуті
з години що була народження твого хвилиною
із скрині замкнутої наче болізнъ
з умерлих рук чеховича

(пану Вацлавові Гралеєвському)

МЕЧИСЛАВ ЯСТРУН (1903)

ПОХОРОН

Труною — піч крематорія:
з повітря дошки домовини
і дим із живої людини
проплив димарем історії.

Як нам смерть твою звеличати,
як іти у твоїм похороні?
Попелу жменько бездомна
між землю і небо розп'ята!

Як покласти вінок зелений
на могилу в повітрі розриту?
Це арка — відкрита на всі боки світу
під вторжника ревом вогненным!

Не сплигне з мовчазної гармати
труна твоя, що не існує,
лиш колона повітря вирує,
щоб смерть твою осіяти.

І стоїть мовчання велике
на землі, мов потоптаний прапор.
У диму чорних трупів безликих,
у крикові навхрест розп'ятому.

УЦІЛІННЯ

На другій, стрімкішій життя половині
шлях загородив мені янгол знищень
і став біля мене. В очах моїх нині
тінь його й досі я не переснив ще.

Спізнав я правди людей гіркий посмак,
речей остаточних і межі і грані,
коли відійшов він — страшний, невиносний,
маючи риси затерті, як камінь —

як камінь із бруку міського, що стерта
осталась із нього чорна пустиня,
втяте гранатою спалене дерево
і у повітрі розплавлений вимір.

І я світло волі вдихаючи зримо
в обличчя, засмагле від заграв гарячих,
вертаюсь в те місце, куди вже дійшли ми,
щоб ще раз розстатися — знов до побачення.

МАРІЯН ПЄХАЛЬ (1905)

ДНО

Кожну ніч незбагненну, кожен день незвичайний,
наче сторінку, мудрістю ситу, перегортаєм,
задивлені в себе самих, наче в місячні й зоряні сяйва,
мов у сні нерозгадні і в несамовитості тайні.

Не менш від зір віддалена людина, ніж від себе,
та замикається, мов книга, де вписаний день кожен,
й могутніє в ній прірва, не менша, ніж та в небі,
як головою білою сягне вглиб у чорнозем.

О, ти трагічна прірво, не названа словами,
що зяєш ямами очей із черепів — розкопів!
Оглух Бетговен, і Гомер осліп, як глянув,
ще заки їх серця перегоріли в попіл.

СТАНІСЛАВ ЦЕСЄЛЬЧУК (1906-1945)

ЛІС МЕНЕ ЗАКЛИКАВ

Хто мене закликав? Ліс мене закликав!
Подувом гілок він очі у мені розкрив.
Ліс мене обплутав і обріс довкола:
Де ж це побував ти, братіку дерев?

В тихій прохолоді умий своє серце,
в моїх росах свіжих, в ранку чистоті —
слухай мови шумів листяних знавкола:
зелен голос лісу чи впізнав вже ти?

Йди, поглянь на себе в чистому ручаї
і почуй себе у співі іволги дзвінкім.
Річка гляне в тебе оленевим зором,
твоїм власним зором з твоїх давніх днів.

Дай мені з людської проснутися омани,
у тобі ця ж сама, що і наша кров!
Оставайся тут-ось, не вертайся між люди,
оставайся з нами, братіку дерев!

ЮЗЕФ ЛОБОДОВСЬКИЙ (1909)

НІЧ НА ВОЛИНІ, II

Ніч тобі в очі війнула і мертво погасла,
день високий, ясний,
короваєм на столи весільні не злинув —
лиш домовини вслухались
в розрив боевого наказу,
і дарма іржав кінь
у розритім шрапнелями Чигирині.

День-у-день захід весняний
червонів у цеглястих загравах,
по чагарниках завивали вовки,
як степ чорний вибілював молодик білолиций —
тупіт розходивсь в боки
і табунам настороженням, чуйним невгавно,
сивий пастух вигравав на кінській довгостволій гомілці.

І не вмовкала над Києвом пісня потужна,
мосяжева, стодзвонна —
розбігалось вояцтво,
кожен кривсь у провулках, в безлюдних кварталах,
і бачив уранці поет:
у оболочі із туманів Мадонна
переходила поміж руїнами сел
і від куль, мов від бджіл, відганялась.

БЕЗ ЗАГОЛОВКУ

За вікнами виття тремтючих верб,
наче плаче, що в мороці никну і гину...
Хтось в кімнату зайшов, і над мною вже смерк
розтягає жалобну куртину.

В мислі смуток закравсь, смуток — мій увесь світ,
від зла і добра, від смерти розлогіший, ширший,
і поволі пересувається тінь давніх літ,
зір затьмарює, мов оболоч, наче димне узвишшя.

Це здавалося легко, мов кров з юних жил,
щоб устам зачерпнути із серця і бунт і жахиття.
Отож з ворогом бивсь я, й лежу нині без сил
заверлим обозом розбитим.

Ні один не сповнився із вироків і віщувань,
до нікуди день не довів, хоч і втомую ноги намуляв.

Жив я вийшов з-під бур і присипалась голова
курваюю мандрівних бездоріж безпритульних.

І вже ніч, та для інших світанок збудивсь.
— Що з чужого, як і власного не переснив я!
... З всіх боїв, з усіх битв
лиш один залишивсь мені ритм
всім байдужого, вже непотрібного співу.

ЧЕСЛАВ МІЛОШ (1911)

З "АЛЬБОМУ СНІВ"

18 листопада

Показав нам шлях, що йшов униз.
Не згубимось, мовив, бо багато світел там.
Крізь сади опустілі, винниці і пороги
ожиною зарослі навпростці пішли ми,
а світла, що хто волів би, були ліхтарями
черв'ячків святоіванських дебелих а чи планет
малих і злітаючих вниз у непевнім лету.
Коли ж ми, одначе, раз захотіли звернути угору,
погасло усе. І зрозумів я
в ночі суцільній, що йти нам на дно прірви
тоді бо лиш знову ведуть нас вогні.
За руку тримав я її. Єднала нас пам'ять
тілесна, згідних походів на ложі коханків
це значить колись у збіжжях або в лісі густому.
Внизу заgrimів потік, з'яскравлені стояли
насипи, у барвах місяцевої сірки.

НЕ БІЛЬШ

Колись мені належало б сказати, як змінив я
думку про поезію і як це склалося,
що уважаюся сьогодні одним із численних
ремісників і крамарів Ніппонського Царства,
що складають вірші про цвітіння вишні,
про хризантеми і про повню місяця.

Коли б я описати міг венецькі куртизани,
як на подвір'ї прутиком лозини дразнять паву
і з шовкової тканини, з перлового пояска
отяжілі вилущити перса, червонавий

пруг на череві від застіжки тугої сукні,
хоча б лиш так, як бачив шкіпер галеонів,
що цього ранку приплили вантажні золотом;
та ще коли б я міг водночас бідні їхні кості
на цвинтарі, де лиже браму тучне море,
схопити у міцнішим слові ніж останній гребінь,
що під плитою в порохні чекає, сам, на світло

тоді б не сумнівався. Що зібрати дасться
із матерії, із опірної? Ніщо, хіба одна красотність.
І нас тоді задовольнити мусять квіти вишні
і хризантеми й повня місяця.

ВАЦЛАВ ІВАНЮК (1918)

ТРОЯ

Дивлюся на красуню Трою
на її блискучу косу цегол і каміння
на покинуті площі
на дерева — жмути волосся — обліплені глиною
що нагадують мертвий силюет медузи.

Дивлюсь на Трою усю ще в крові
на розкинуті теплі ще залишки
що з них ящірка ропи темним струменем стікає
і не дозволяє замешкати серед звалищ.

Дивлюсь на Трою! Прищулилась над берегом
ріки що згасла. Не пам'ятає вже
її опалених піль мазовецьких
ані дерев навшпіньяках, ані мостів
що плоскі і кріпкі у попереці
пам'ять лиш тоді жаліється як спогаду торкнеться
і порохно ось світить.

Дивлюся на красуню Трою. З дня на день
час її применшує а слово перебільшує.

ЩО ЗАЛИШИЛОСЬ НАМ...

Що залишилось нам що пройшли
більше ніж Дантове пекло — бо печі
що залишилось у нас ще недопаленим
в чистилищі — що пройшло крізь вухо голки
що розтрошене лежить по сьогодні?

Яким же шляхом належить іти нам
і в який бік споглядати зрілою пам'яттю?
Кого нам шукати, живих чи умерлих?
Вони повсякчасно увіходять в сни наші
тиснуть на губи, в слова заміняють
тим більше живі, чим більше умерлі.
А я, мов зерно на дні моря — слухаю
неприсутній для себе, та для них присутній.

ТАДЕУШ РУЖЕВИЧ (1921)

УРЯТОВАНИЙ

Маю двадцять чотири роки
урятувався
гнаний на заріз.

Це назви пусті й однозначні:
людина і звір
любов і ненависть
ворог і приятель
темінь і світло.

Людину убивається так як і звіра
я бачив:
фургони порубаних людей
що не будуть спасенні.

Поняття це тільки вислови:
чесність і проступок
правда і брехня
краса і погань
мужність і трусливість.

Однаково важать і злочин і чесність
я бачив:
людину що в собі єднала
злочинне й чесотне.

Шукаю вчителя і майстра
нехай приверне мені зір слух і мову
нехай ще раз поняття й речі назове
нехай від темені відділить світло.

маю двадцять чотири роки
урятувався
гнаний на заріз.

КІСОНЬКА

Коли поголено вже
всіх жінок із транспорту
чотирьох робітників змітали
мітлами із липи зробленими
і громадили волосся

Під відчищеними вікнами
лежить здротяніле волосся подушених
у газових коморах
і у волоссі тому є шпильки
і гребінці із кості

Не пересвітлює їх світло
не розділяє вітер
не дотикає їх долоня
ані дощ ані уста

В потужних скринях
клубиться сухе волосся
подушених
і сіра кісонька
мишачий хвостик із бантиком
що то за нього смикають у школі
збиточні хлопчики.

Музей — Осьвенцім, 1948

ТИМОТЕУШ КАРПОВИЧ (1921)

СТУДІЯ ТИШІ ДЕРЕВА

нечутне дерево з нутра музикою
у зв'язаній луні просверлює свою корону
недоформоване здогадне листя
стрибає щораз вище на гілку з гілки
а глухість дерева напнута під корою
невикликальна і невибарвлена
самому дереву противна бездеревна
постійно звук відформлює й вивірками так сипле
що ще тихіші від почаття ноти
отож вони а не зеленородне листя
дерево оте у зовнішність будують
до того дерева заходиться із-під землі
волокнистою стежною крізь многобоку тісняву

тому й вивірки плоскістю стрибків своїх
уже не в силі повернутися на гілки
згромаджуючи у собі стрибок даремний по стрибкові
одні до одних взаємно встрибають в тиші
помножені знов повертаються у власну важкість
спадають вниз рудими краплями

і дерево тоді в подвійній наготі
глухе подвійно у подвійності безлисте
не до подумання уже властиво
а все ж живе бо ще помітно
збирає під собою пух вивірчиний рудий
вже так як дерево в подвійності оглухлий
і приклякаючи оголеним коліном
іржавий пух до дерев'яних вух кладе

МІРОН БЯЛОШЕВСЬКИЙ (1922)

НА СКЛІ ШИБКИ

Площа світиться підо мною
вулиця з видом, доходить
йде, світить одне, друге, третє
викручує
тройлебуси завертають на виду
навкоси сквером
йде хтось має голову
до заду на біло
а це дитина на руках на біло
вбік будують
        подробички
        подробички
у сумі — я — вистоюю
— у вікні — напотемки
нема ще шостої — на тлі якому?
— чекаю —
— наче мальований—

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА (1923)

СПИС НАСЕЛЕННЯ

На узгір'ї, де Троя стояла,
відкопали сім міст.
Сім міст. На шість за багато

як на одну епопею.
Що зробити з ними, що зробити.
Лопають гексаметри,
афабулярна цегла визирає із щілин,
в тиші німого фільму повалені мури,
обвуглені бруси, розірвані звена,
випиті дзбани аж до втрати дна,
амулети плодності, кісточки садів
і черепи дотикальні як завтрашній місяць.

Прибуває нам давности,
в ній натовпи тісняться,
розпихаються в історії дикі квартиранти,
загони мечового м'яса,
залишки орла Гектора мужністю йому рівні,
тисячі й тисячі поодиноких облич,
а кожне перше й останнє в часі,
а в кожному двоє очей небувалих.
Так легко було ніщо про це не знати,
так простодушно, так просторо.

Що мені з ними робити, що їм дати.
Якусь епоху мало залюднену досьгодні.
Дещо признання мистецтву золотникарства.
Запізно ж бо нині на суд остаточний,
ми, три мільярди суддів,
свої маєм справи,
власні неартикульовані роевища,
двірці, маршування, спортові трибуни,
чимало закордоння вулиць і поверхів і стін.
Минаємось на вічність у товарних магазинах
новий купуючи глечик.
Гомер працює у статистичному бюроі.
Ніхто не знає що він дома робить.

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ (1924)

ЩО Ж З КРАСИ ТУТ...

що ж з краси тут
дошка фарба
цвяхи клейстер
шнур папери
пан маестро
світ будує

і не з атомів
з відпадків

ліс арденський
з параслі
йонське море
із чорнила

головне щоб
мудра міна
щоб лиш
певною зускою —

а вже світ —

на трав шпильках
квіток гачки
хмарини з дроту
тягне вітер

ЩО РОБЛЯТЬ НАШІ ПОМЕРЛІ

Пан прийшов сьогодні вранці
снився мені батько
говорить

їхав у дубовій домовині
я близько катафалку
йду а батько до мене:

гарно мене ви вдягнули
і похорон дуже гарний
стільки квітів у цю пору
це дорого певно коштує

хай цим не журиться батько
мовлю — хай люди знають
що ми любили батька
нічого не пожаліли

шестеро в чорних півреях
гарно йдуть по боках
батько щось поміркував
і мовить — ключ від письмового столика
у срібному каламарі
у другій шухляді наліво
є ще там трохи грошей
за оті гроші — мовлю —

нагробник батькові купимо
великий із чорного мармуру
не треба — відказує батько —
краще роздати убогим
шестеро в чорних лівреях
йдуть гарно по боках
несуть ліхтарі горючі
знов начеб по застанові
— квітки пильнуйте в городці
понакривайте на зиму
не хочу щоб змарнувались
ти ж бо найстарший — говорить —
із мішечка що є за образом
візьми запонки ті з правдивою перлою
хай щастя тобі принесуть
від матері я їх отримав
як здав був іспит зрілості
вже потім не мовив нічого
заснув очевидячки кріпше
так ось турбуються нами
наші померлі
нагадують нам уві сні
відносять згублені гроші
стараються нам про посаду
шепчуть номери виграшів
або як їм це не в силі
стукають пальцем до вікон
а ми їм з великою вдячністю
вигадуємо нестерпність
затишну як мишача нірка

ЄЖИ ГАРАСИМОВИЧ (1933)

НИКИФОРІВСЬКИЙ ТРИПТИХ, I

Пустка у церкві тут тільки сонце і місяць
хрестом упадають на камінь підлоги
мурашки шляхом сунуть до церкви замість вірних
святим із рук виростають найсправжніші квіти

Під осінь баня церковна на дужому вітрі
зірвалась і яструбом прошвирнула
струмені сліз ринуть сьогодні святим
як блискавка навпрость присвітить

Чи як їх сніг покриє
білим гроностаєм
чи як черемхове квіття
ряхтить у травневім привіллі

І спить святий лемківський пугачем білим
у дуплі золотої ікони
самотній як його палець
піднесений угору

НИЗЕНЬКЕ НЕБО

низеньке небо
сипле сніг
на ялиці
виметений з неба
збожеволілих янголів
сон

гайворон пливе
над містечком
чорний хрестик
хрестіться пані
бургомістре
у твоєму вікні
чорнокрил

вежа церковна
під брамою чорт
жебрає на
солону
опов'є нею
копита
сині із зимна

оподалік собаки
розтягають свою мізероту
по ринкові

а гори
звідусіль мов органи

висока нота
заросла їм високою
срібlistoю плісню
ялиць

гір це
на вовче весілля
спів

ЛІНА КОСТЕНКО, АБО ГЕРАКЛІТИЗМ ЙОГО САМОЗАПЕРЕЧЕННЯ

Дмитро Козій

Вчення про мінливість речей пов'язує довговічна традиція з ім'ям йонійського мудреця Геракліта. Називаємо гераклітизмом напрям мислення, який не визнає тривкого буття в нашому світі. Основною категорією в гераклітизмі є ставання. Усе з плином часу міняється, стає не тим, чим було. Ми вирізняємо, щоправда, в плінні часу мить, як одиницю часу, уявно закреслюємо їй межі, але мить не має, власне кажучи, окреслених меж, як не має їх і точка на лінії. Немає тривкої миті, кожна мить є короткотривала, плінна, перехідна.

Цьому поглядові дав Геракліт відоме точне формулювання: "Все тече". Старовина переказала нам також його вислів: "Ти не міг би ввійти двічі в ту саму річку".²

Насувається питання: чи коли дивимося на речі з цього погляду, можемо говорити про єдність особи?

Свою внутрішню роз'єднаність стверджує з гіркістю Фавст:

*У мене в грудях дві душі живуть,
Між себе вкрай не схожі — і ворожі.
Одна впилась жадливо в світ земний
І розкошує з ним в любовній млості,
А друга рветься в тузі огневій
У неба рідні високості.*

(пер. М. Лукаша)

Наявність божественного і демонічного в душі перекреслює її єдність, отже й єдність особи.

До крайніх меж доведений погляд на роз'єднаність особи знаходимо в *Трактаті про Степового Вовка* Германа Гессе, творі, в якому відбилися магічні впливи стародавньої індуської мудрости. Письменник сам це стверджує: "У поемах стародавньої Індії, — каже він, — поняття єдності особи цілком невідоме. Герої індійських епопей не є особами, а клубками осіб, рядами інкарнацій". Коли з цього погляду підійдемо до Фавста, то перед нами

---

1. "Прикметник тривалий означає, що якась дія чи стосунки між людьми довго тягнуться в часі... Прикметник тривкий означає міцний, сталий, такий, що не піддається зміні" (Б. Антоненко-Давидович, *Як ми говоримо*, Київ, В-во "Рад. письменник"), 1970, стор. 127.

2. Геракліт "Фрагменти" див. *Питання класичної філології*, (В-во Львів. університету, 1963), вип. 3, стор. 49.

постане "надособа", яка поєднує в собі Фавста з Мефістофелем, Ваґнером та іншими особами трагедії. У цьому поєднанні є "щось із справжньої істоти душі". Коли Фавст каже про себе: "Ах, дві душі живуть у моїх грудях", "то він забуває про Мефістофеля та цілу юрму інших душ, які він має так само в своїх грудях".

"Клубком, сплеченим із багатьох Я", є Степовий Вовк, герой *Трактату* Германа Гессе. У ньому закладені незліченні можливості, а з ними — незліченні суперечності. Його істота "складається не з двох істот, а з сотень, а навіть тисяч. Його життя коливається не між двома тільки бігунами, скажімо, між імпульсом і духом або між святим і розпусником, а між тисячами, ба навіть незліченними парами бігунів".

При такому стані істоти годі говорити про структуру особистості. Ідея людської особи як цілісної, "неподільної" істоти (in-dividuum) стає тут фікцією.

Гессе означає, що характеристичні риси Степового Вовка властиві всякій людині. Можемо прийняти цю думку з певним застереженням: ці риси властиві передусім людині тих епох, у яких людські суспільства позбавляються своєї інтегральності і людина втрачає розуміння завдань життя.

■
Колівання особи між бігунами, про яке говорить Гессе, впадає в очі в поведінці ліричної героїні творів Ліни Костенко. Маємо на увазі центральне почуття, вирішальне для долі людини — почуття любові. Щирість і відвертість, з якими лірична героїня сповідається із своїх почуттів, додають нам сміливості заглянути в нетрі жіночої душі, порушити те, що становить інтимні скарби людини.

Застерігаємося при тому, що сповідь ліричної героїні творів Ліни Костенко не править нам за матеріал до "біографічної повісти" про письменницю. Ми пробуємо реконструювати важливі моменти жіночої драми на підставі даних творів так, як ми намагалися б реконструювати ліричну драму на підставі відкритих у пісках пустелі папірусів.

При зустрічі з нашою героїнею нас несподівано вражає її широке серце. Ми шукаємо посестри шевченківської дівчини, скажімо — Ярини з поеми "Невольник", простої й безпосередньої, з гарячим серцем, вірним до смерті. А тут дівчина та і не та. Таке саме гаряче серце, але якесь химерне. Важко сказати, яка глибіння почуттів ховається за їх плинністю. Кохання ліричної героїні яріє різнокольоровими крильцями. То воно спалахує, то милується грою. З лукавою посмішкою каже наша героїня до свого обранця:

Ти — моє перше кохання.

Останнє уже було.

("Біла симфонія")

У повені почуттів пари то з'єднуються, то роз'єднуються. Огнисте диво в душі сталося (вперше?) на чужині, в одній західній країні. Чужинець посів серце дівчини, але не покорив його. Коли їй довелося вибирати між коханим чужинцем і батьківщиною, вона не вагається піти за покликом батьківщини. Вона усвідомлює: "Батьківщина в кожного своя".

*Чудові є в світі краї...
Для мене ж той край найкращий,
де вирости крила мої.
Тому я не сплю ночами,
Тому я дивлюся на схід...
Лиш маючи ґрунт під ногами,
пускатися можна в політ.*

("Чайка на крижині")

Але вольове вирішення не розв'язало "проблеми серця", мало того — ускладнило її. Минули роки, і наша героїня признається, що "цілує іншого", але в її серці "бринить сльозами" пісня "того далекого" чужинця, що колись причарував її ("Ти співав для мене"). Не легко розгадати загадку її серця: є вороття в плині часу чи немає? Якись нові сильні переживання змушують нашу героїню написати "останній лист" колишньому обранцеві, щоб сказати йому: "Я тебе не люблю", що вона тепер сміється гірко з оман юности. Не звинувачує ні його, ні себе, бо

*кожен має свої причини.
А причини призводять
до відсутності всяких причин.*

("Тінь")

У химерному серці, на рідному ґрунті, зароджується нове кохання, а може, озивається давня любов, *справжнє диво, котре виникло без причин.*

Але серце вже втратило свою наївність, простоту й безпосередність. У ньому зривається слово перестороги: "Іди!"

*Пізно стрілися наші дороги,
є на них уже інші сліди.*

("Так мовчиш, що заслухатись можна")

Почуття якоїсь провини тяжить на душі, так що зустріч з коханим має присмак гіркоти:

*Я не встигла звернути за ріг,
і зустрілися ми... Прости...
Ти, здається, також не зміг
непомітно мене обійти.
Що ж, минуло чимало літ,
все розвіялось, наче дим...*

("Зустріч")

Вони намагаються обходити себе "десятою дорогою". Проте в серці тліє чи то острах, чи надія,
*що ми можемо зустрітись
якраз на десятій дорозі.*

(“Десята дорога”)

Химерне серце піддається щораз новим оманам. Здавалося, “він” і “вона” створені для гармонійного співжиття. Тим часом, невідомо ким насланий, з’являється між ними “третій, що зайвим звать”. Видно, доля поглузувала. Лірична героїня усвідомлює це, тому й звертається до свого коханого-розлюбленого з іронічною посмішкою:

*Він дуже схожий на тебе,
твій голос,
обличчя твоє.*

Та схожість не рятує ситуації. З безпричинної причини — сказали б ми, парафразуючи письменницю, — “той, кого любила”, “немилими стає”. (“Зайвий третій”).

На підставі всієї поведінки ліричної героїні можемо, здається, зробити висновок, що її психіка розщеплена, що не може бути тут мови про єдність особи і єдність душі. Ми могли б дати таке визначення особи: многолика і многодушна. Адже в тому серці немає, здається, нічого тривкого.

Проте, так воно не є. Спостерігаємо зусилля особи вирватися з многодушності і стати собою.

У цьому зусиллі є три спрямованості: 1) туга за великою любов’ю; 2) вибір дороги життя і 3) пошуки справжніх цінностей буття.

У “тузі і нудзі шаленій” є прагнення до “вічного”. Тужимо за чимось, що живе в нашій душі, невловне, непевне, але велике, яке наповнює душу “по вінця”. Вона шукає конкретного втілення в єдиному, неповторному. Предмет туги водночас і присутній і відсутній у нашому житті, водночас — близький і далекий. А втім, дорога нам людина, хоч і присутня, є у якійсь мірі відсутня, оскільки ми неспроможні схопити повнотою її духової сутності. Нас мучить думка, що є в ній щось, заховане від нас. Та й кожний з нас мусить сказати собі про себе самого: “Мое власне Я мені знайоме й незнайоме, близьке й чуже”. Хто зважає на цей факт, мусить вічно “шукати себе”. Буває, що “знаходить себе” щойно в трагічних моментах життя. Буває й так: людина усвідомлює, що воліла б не бути собою, не бути такою, якою є.

Лірична героїня Ліни Костенко — як це не дивно! — живе романтичною вірою в своє призначення, вірою, що знайде конкретний предмет своєї туги:

*І я прийду в життя твоє.
Тебе незнаного впізнаю,
як син вигнанця пізнає
прикмети батьківського краю.*

*Я ради цього ладна жить.
Всі інші хай проходять мимо,
аби в повторях не згубить
одне,*

своє,

неповториме.

*Нехай це — витвір самоти,
нехай це — вигадка й омана!
Моєму серцю снишся ти,
як море сниться ураганам.*

("В пустелі сизих вечорів")

Але туга, актуалізована уявою, мусить мати вольове доповнення. Є щось важливе й невідкладне в житті: в и б і р життєвої дороги. Людина залишиться нічим, якщо не зуміє знайти своєї дороги. Є пора в житті, коли треба вибрати "єдине оснвне" ("На все є час"). Треба вибрати дорогу до мети й усвідомити мету. Це пора молодости.

Чудовий образ шукання дороги життя маємо в "Думі про три камені".

Герой "Думи", "козак молоденький", вибирається в світ. Роки безвідповідального буяння сил залишаються поза ним. Він уже розуміє: "Доля твоя у твоїх руках". Доходить він до роздоріжжя: три дороги даленіють перед ним. Після роздумів він вирішує йти важкою "дорогою вгору", хоча знає, що на ній мало побачити квітів, зате зазнає багато тривоги й утоми та й не має він певности, чи дістанеться на вершину. Чому ж він вибирає саме цю дорогу? Там, де починається дорога, стоїть камінь, на якому невідома рука вирила віщі слова:

Знатимеш світлу глибінь зворушень.

*А люди тобі подарують довір'я,
ти ж подаруєш їм світлу душу.*

"Світлу глибінь зворушень" і довіру людей сподівається знайти юнак, ступаючи на дорогу трудів і тривог.

Треба бути людиною великого серця, щоб вибрати саме таку дорогу.

Юнака "з неймовірно великим серцем" виводить письменниця на сцену життя в казці-міті *Мандрівки серця*. Його молодість неспокійна й тривожна. Його мучить "чудна пустота, порожнеча гірка, холодна, тривожна, вагома". "А чим заповнити пустоту — невідомо". Не в силі заповнити її ні дружба, ні дівоча врода, ні наука. Молода людина пускається в мандри, щоб пізнати світ і

людей. Зустрічі з людьми в різних обставинах і на різних ділянках праці дають йому змогу зрозуміти труд людей і проникнути в людську душу. Перед ним постають люди добрі та самовіддані і злобні та жорстокі. Він пильно спостерігає все, що діється в людському суспільстві, і приймає все до свого великого серця. Мандриви стають незамінною школою життя.

Юнак знайомиться з селянином — "скорботною тінню полів", — що з покоління в покоління лишає на полі свою втому, свій біль, "свою селянську згорьовану тінь". Далі по дорозі сходять на вояцький цвинтар — цілий світ недоспіваних мелодій, недокреслених орбіт, недобудованих будов, недовершених картин, недолюбленої любови, світ, у якому все, що "в душах променилось" "перетворилось в марний прах". — Мандрівникові дає в себе відпочинок Вічна Мати, невтомна, ласкава і щедра мати, яка віддає дітям всю свою душу. Її уста усміхнені, а очі — "моря печалі очі пролили". — Спрагненому заповнити свою душу досвідом життя доводиться побувати й у верстатах розумової та фізичної праці, де тисне руку і твердим "робочим рукам", і "служителям науки". Багато роздумів викликає в ньому зустріч із жінкою, яку люди прозвали розпусною удовицею. Ця дивна жінка гостить мандрівника, чим може, і дає йому нічліг. Він переконується, що вона рано повдовіла, але зберегла зворушливу вірність своєму покійному чоловікові. Інакше судять про неї люди. Людські язика зробили з неї "розпусну удовицю" й негідницю, бо люди ніби "все бачать, все вони знають", але, як скаржиться жінка,

*тільки не бачать моєї муки,
як я з печалі ламаю руки!*

Мандрівникові відкриваються очі на взаємини людей, побудовані на неправді та злобі.

Після того він легше може зрозуміти, що значить у житті самота. Він заходить у лісі в темну халупчину, де сидить самотна стара жінка, втілення Самоти. Вона сліпа, бо давним-давно не має на кого подивитися; вона глуха, бо не має від кого почути хоч одне слово; вона німа, бо не має з ким поговорити.

*Тільки спазма беззвучного крику
в мене в горлі завжди стоїть —*

скаржиться вона Мандрівникові. Вона має добре й щире серце, проте почуває, що вона нікому не потрібна. З запопадливістю правдивої української матері гостить вона рідкого гостя. Її біль узав він "у серце, сповнене тривоги".

Так закінчуються "літа мандрівки" і водночас "літа навчання" молодій людині з великим серцем, у якому накопичується сила-силенна пекучих видінь, "видінь трагічних, радостей, зворушень".

Перед духовим зором людини розкривається тепер світ як

арена Добра і Зла, на якій ведеться відвічна боротьба Людини з потворою Василіском, що поневолює людського духа. Мандрівник мусить зміряти з ним свої сили. Василіскові служать, плазуючи перед ним і скімлячи улесливо, як собаки, "колишні люди", що стали "напівлюдьми" і керуються засадою: "Аби лихо тихо". Країна, підлегла Василіскові, вражає своєю мертвотністю: це "сіра пустеля", "мертве, холодне, застигле поле", позначене слідами кривавих боїв і пекельних тортур. Там "душі людські — німі кладовища". Були колись борці, що підняли мечі на Василіска, але сили їхні спопелила потвора. Все ж дух у них не зотлів. Побачивши Мандрівника з великим серцем, вони повірили в нього. Підбадьорений ними, Мандрівник стає до бою з Василіском, який не витримує погляду людини з великим серцем. Але згряя напівлюдей рятує свого володаря. Їм удається повалити сміливого борця і його, в кайданах, запроторюють у "подвійну тюрму". Там зневіра (адже він тільки людина!) паралізує його сили. Він не приймає їжі і, виснажений докраю, чекає смерті. Але видіння матері з її нетлінною любов'ю і видіння коханої дівчини, яка довгі роки зберігала йому вірність (як шевченківська Ярина!) оновлюють його сили. Пробуджується його Дух Незламний, і перед ним, перед великою любов'ю до людей, яка заповнила колишню пустоту серця, розвалюються мури тюрми (не дивуйся, читачу, — це ж міт!). Мандрівник спішить до рідного краю, де земляки збудували вже "міцний підмурок волі і Вселюдського Горевідводу". Спішить, щоб віддати своєму рідному краєві свою силу, свій життєвий досвід, свою мудрість.

Таким оптимістичним акордом закінчується казка-міт, яка живить серце й уяву. Але не тільки серце й уяву. Як ствердив понад дві тисячі літ тому божественний Платон, міт приховує в собі глибинну правду. Наша казка відтворює тверду школу життя, показує, як людина, ідучи обраним шляхом до мети і змагаючись за цінності, оформлює своє Я і здобуває єдність особи. Здобуває "правду людську" як цінність буття.

Письменниця знає добре психіку свого героя, бо й сама "боліла" правдою, яка була "похована на цвинтарі мовчання" ("Вирлооке сонце сідає"). Її герой не сприймає життя пасивно, він ставить перед собою мету і шукає цінностей, які освячують буття людини в світі. Він знаходить тривкі цінності в людських душах. Але, щоб їх шукати поза собою, треба — хоч би тільки в зародку — мати їх у собі. Має їх людина, яка, як висловлюється письменниця, "має крила" (символіка, використана вже Платоном!). Крила виростають у людини, як каже поетка, з правди, чесности, довіри, з вірности в коханні, з вічного поривання, з щирости до роботи, з щедрости на турботи, а хто має

поетичну душу, у того — "з пісні, або з надії, або з поезії, або з мрії". Хоч би — з мрій дон Кіхота. Важливе ось що: "не досить — просто існувати" ("Баллада моїх ночей").

*Як жити, зачепившись на мілину,
то краще потонуть на глибині.*

("Життя, як річку, не перейдеш вброд")

Дон Кіхотами є поети, що передають

*З душі у душу,
Із мови в мову
Свободу духу і правду слова.*

("Естафети")

Вони йдуть за покликом совісти:

На кожен поклик, совісте, іди! —

свідомі того, що

*В історичних льохах
відстояться вина істини.
Гірко вибродять кров'ю
правди пекучі меди.*

("Зоряний інтеграл")

І над зруйнованою Україною

*витають думки нетлінні,
бринять неспалимі слова.*

("Ввірвалася орда шалена")

Катаклізм, який пережив український народ, не міг пройти без внутрішніх перетворень.

Своє душевне перетворення відображує поетка в символічному образі переміни кольору очей: за молодих літ її очі були блакитного кольору і світ відбивався в них у такому забарвленні. Не було в тому світі ні тіні чорної, ні плями, — лише "довір'я, і тепло, і щедre серце над полями".

*Але ввійшло в дитячі дні
небачене
і неймовірне доти —
червоний колір крові на війні
і чорний колір людської скорботи.
Ввібрали очі відтінки нові.*

Зробились очі темні і похмурі.

("Були у мене за дитячих літ")

Процес перетворень вів до кристалізації внутрішньої істоти. Відбувалося це на фундаменті віри в цінності життя. Їх відкрив, як ми бачили, Мандрівник, що вбирив їх у себе, мавши "неймовірно велике серце". Але кристалізація внутрішнього ества не сприймається тут як готова даність, вона дається людині як завдання. З бігом часу на душі накладаються пласти, ясні і темні.

Про них говорить поетка: ясні пласти вросли в її дитячу душу в садах, "де груші достигали теплі", в полях, де рілля "опівдні м'яко парувала", в лісах, "де сосни рожевіли станом" на голубих лісних полянах, далі — на Дніпрі, "де височіють сині кручі" і де "на ніч ставлять ятері рибалки — люд небалакучий". Вреження далеких літ "як відсвіт, лажать на білому папері" ("Я виростала у садах"). Ми могли б доповнити думку поетки: на білому папері душі.

Пізніше життя нарізало на душі ще й темні карби від особистих ран і від ран батьківщини. Око поетки бачить глибокі рани в рідній землі:

Тут земля, а в ній — глибокі рани.

("Нас тоді розкидано по світу")

Як у Мандрівника, внутрішня неокресленість душі і пустота юности згодом наповнюється змістом, життєвим досвідом, пізнанням добра і зла, розумінням людей і трагізму людини, яка мусить зіткнутися з Василіском за правду життя. На своєму шляху людина розгортається або нидіє, доходить навіть до стану "напівлюдини", яка липне до Василіска. Усе залежне від того, чи людина вміє проникнути в свою духову сутність і змагатися за неї.

Так постає перед нами людина Ліни Костенко в складних перипетіях життя.

На початку нашу увагу привернула мінливість її психіки, що спонукало нас зарахувати її до духовної родини Степового Вовка — людини, що має не одну душу, а сотні душ. Ми бачили, одначе, що людина Ліни Костенко здобуває єдність душі, творить себе. Чи можемо твердити, що вона розходиться із Степовим Вовком? Сходиться і розходиться. Сходиться, бо й вона має задатки мінливості, наявні у всьому живому, але вона здобуває єдність особи, на що Степовий Вовк спромогтися не може. Не значить це, що він приречений на мінливість. Коли він не змагається за єдність особи, то це його вина. Брак вольової настанови стоїть на перешкоді тому, щоб він виконав призначення людини. Треба ствердити, що Гессе не є визнавцем абсолютного гераклітизму, як могло б здаватися. На його думку, людина — це "вузький небезпечний міст між природою і Богом. До Духа, до Бога наштовхує його найінтимніше призначення, — назад до природи, до Матері тягне його найінтимніша туга: між обома потугами коливається його життя з тривогою й тремтінням". Людина не є готовим твором, а можливістю, яку здійснити вимагає від неї дух. Ті, що йдуть за покликом духа, готові на муки. Така готовість не під силу Степовому Вовкові, хоч він і має передчуття вищого призначення людини.

Ми назвали Геракліта філософом мінливості. Але й Геракліт, який твердить, що душа не має меж і корениться в Логосі як

праоснові буття,³ наближається до розуміння людини як істоти, перехідної між природою і Богом. На це вказує один з його фрагментів (ч. 119), на який особливу увагу звернув Гайдеггер. В оригінальній інтерпретації Гайдеггера фрагмент цей звучить так: "Людина, оскільки є людиною, перебуває поблизу Бога".⁴ Якщо так, то людина підноситься понад вічноминуше. Мінливість, якій вона підлягає, не відбувається в беззмістовній порожнечі. Вона є можливістю творчого перетворення, мета якого — як її спрецизував Б. І. Антонич —

в "панта рей" знайти єдину сталість.⁵

Таким чином гераклітизм веде до самозаперечення: від ствердження мінливості речей до ствердження можливості, властивої на землі тільки людині, творити себе і знайти єдність особи.

---

3. Геракліт, *"Фрагменти"*, стор. 35, 47.

4. M. Heidegger, *Lettre sur l'Humanisme* (Paris, Ed. Aubier, 1964), p. 14, (оригінал і переклад франц. мовою).

5. Б. І. Антонич, "Смерть Гете", див. *Зібрані твори*, (Вид. "Слово", 1967), стор. 205

ВИРОК В. ЧОРНОВОЛА (3 коментарем)

Вячеслав Чорновіл

Справа № 03.73.

Вирок

Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки
12 квітня 1973 року Судова колегія в кримінальних справах
Львівського обласного суду, в складі:

головуючого — Ханюка І. Ю.

народних засідателів — Моргуна О. Ф., Ладіка О. П.

при секретарі — Мурська [?] Х. В.

з участю прокурора — Руденка А. А.

розглянула у закритому судовому засіданні в м. Львові
кримінальну справу про обвинувачення

ЧОРНОВОЛА Вячеслава Максимовича, народження 1 січня
1938 року в селі Єрки Звенигородського р-ну Черкаської обл.,
українця, гром. ССРСР, безпартійного, з вищою освітою, не
одруженого, працювавшого прийомоздатчиком вантажів на станції
Скнилів Львівської залізниці, проживаючого в м. Львові, в 1967 р.
судимого по ст. 187-1 КК УРСР на півтора року позбавлення волі
— за ст. 62 ч. 1 КК УРСР, —

УСТАНОВИЛА:

підсудний Чорновіл на протязі 1969, 1970 і 1971 р. в м. Львові і
ін. місцях з метою підриву і ослаблення Радянської влади
систематично виготовляв, розмножував, розповсюджував і
зберігав документи та літературу, що порочать радянський
державний та суспільний лад.

В 1969 р. Чорновіл зберігав документ антирадянського змісту
"Інтернаціоналізм чи русифікація", написаний Дзюбою, який
опрацював і під виглядом "критики" твору Б. Стенчука "Що і як
обстоює Дзюба", написав документ антирадянського змісту "Як і
що обстоює Б. Стенчук", розмножив його та розповсюдив серед

---

*Передрукований тут документ про арешт, слідство і суд над
Вячеславом Чорноволом поширюється в самвидаві в СРСР і
останньо продістався на Захід. У документі зберігаємо право-
пис оригіналу — Редакція.*

своїх знайомих — Шабатури, Боднарчука, Дзюби. З документом "Як і що...", який Чорновіл виготовив на початку 1970 р., він ознайомив Чубая, а гр-ку Савронь ознайомив з документом антирадянського змісту "Інтернаціоналізм чи русифікація". В цих документах, з метою підриву і ослаблення Радянської влади зводяться наклепи на національну політику в Радянському Союзі, фальсифікується процес комуністичного будівництва в СРСР і в Радянській Україні, пропагується ідея підриву братської дружби і єдності народів Радянського Союзу, а також розпалюється ворожнеча між українським і російським народом.

З початку 1970 р. по травень 1971 р. Чорновіл приймав участь у виданні нелегального "журналу" "Український Вісник", який з першого по п'ятий номери за своїм змістом був спрямований на підрив і ослаблення Радянської влади. В ньому зводились наклепи на національну політику Радянської влади, на соціалістичну демократію, на Радянську Конституцію. Цей так званий журнал розповсюджувався в Радянській Україні і за кордоном.

В цьому "журналі" Чорновіл помістив написану ним передмову "Завдання "Українського Вісника", а також документи: частину "Як і що обстоєє Б. Стенчук", "Про український самвидав", "Українці відбиваються", "Голоси чужоземців", "Розмова з читачем", "Виправлення та пояснення", "Від редакції", які він написав у співавторстві з іншими особами та редагував їх. В цих документах зводяться наклепи на радянську дійсність, на радянський суспільний і державний лад.

У вересні 1971 р. Чорновіл разом з іншими особами виготовив документ "До ЦК КПУ України", в якому зводиться наклеп на радянський державний лад і виправдовуються злочинні дії засудженого Мороза. З метою підриву Радянської влади Чорновіл розмножив цей документ і розповсюдив серед своїх знайомих.

В кінці 1971 р. Чорновіл був ініціатором створення "Громадського комітету захисту Н. Строкатої". Він разом з іншими авторами написав документ про створення цього "комітету" та довідку про особу Строкатої, яка притягалась до кримінальної відповідальності за антирадянську пропаганду. Написані документи він з метою антирадянської пропаганди і агітації розмножив на друкарській машинці і частково розповсюдив серед своїх знайомих в містах Львові, Києві і Москві. В цих документах зводиться наклеп на діяльність органів радянського правосуддя, на радянську демократію, на радянську дійсність.

Влітку 1971 р. Чорновіл з метою підриву і ослаблення Радянської влади отримав від гр-ки Сенік, яка в даний час засуджена за антирадянську діяльність, вірші: "Б'є восьма", "Ви писали до мене давно", "Непорочна ти мадонна", "Навколо

Братська могили братські", "Лиця квадратів", "Ти мені ворог чи ти мені брат", "Что товариш, мечетесь от счастья", "Під ногами хиткий тротуар", "Я собі нічого не оставлю", "Живу у невимовній тузі", "Повні зали народного дому", "О, Львів", "Я бачу вас далекі Львова вежі", які зберігав у себе на квартирах в м. Львові та деякі з цих віршів редагував. В цих віршах зводиться наклеп на радянський державний і суспільний лад з метою його ослаблення, національну політику радянської держави, на радянську дійсність. В них містяться заклики до боротьби за повалення Радянської влади.

В 1970-71 р. Чорновіл отримав і зберігав у м. Львові вірші Калинець І. О.: "Дорога вигнання", "Замість присвяти", "Одісея", "І вже я жду тебе, суддю", "Моя велика націє, мовчи", "Ви збережіть себе на завтра", "Мої праправнуки далекі і незнані", "Молитва до сонця", "Такі ми щедрі на зневагу", "Звернення до Війона", "О мій народе фарисейський", "Це небо чорне і зловісне", "Слово до побратимів". Ці вірші він зберігав недрукованими з метою поширення наклепів, вигадок на радянський суспільний лад, поскільки в цих віршах зводиться наклеп на радянську дійсність, радянську інтелігенцію, заклики до збройного повстання проти Радянської влади та помсти за засуджених за антирадянську діяльність.

В 1971 р. Чорновіл з метою підризу і ослаблення Радянської влади зберігав у себе на квартирі в м. Львові вірші Осадчого, а саме: "Посеред поля", "Хто ти, де ти...", "Ватра серед ночі", "Деся там обшарпують місяць", "Тоді я відчув", "Не одну отаву покосили", "Сім безконечної степені літ", "Не спіраль, а лінія життя", "В тім світі властеном був матюк", "Яблука дозріли у саду", "А тут уже на поготові", "Осиротіли Суми і Ромни", "Куліш у Мотронівці", "Лесі Українці", "В саду за тією землею", "В цім зачудованім оціпенінні", а також відгук, який отримав в 1970 р. під назвою "Полин над головою". В цих віршах і відгуку зводяться наклепи, вигадки на радянське суспільство, його людей, на національну політику в СРСР та дружбу українського і російського народів.

Восени 1971 р. Чорновіл з метою підризу і ослаблення Радянської влади отримав і зберігав у себе на квартирі в м. Львові вірші Калинця Ігоря: "Тренос", "Для зачину", "Обеліски диму", "Підсумовуючи мовчання", "Вежа твоєї печалі", "Страждання", "Тривання", "Коли б проросло сім'я", "Сила, що звільнить нас". В цих віршах зводяться наклепи на Радянську владу, на дружбу радянських народів, висловлюється презирливе ставлення до радянського народу, спотворюються історичні факти, радянський лад ототожнюється з політикою царизму та беруться під захист особи, що ведуть антирадянську діяльність.

На протязі 1969-71 р. Чорновіл з метою підриву і ослаблення Радянської влади на своїх квартирах по вул. Дубовій Но. 12, вул. Спокійній Но. 13 та Партизанській Но. 12 в м. Львові зберігав документи антирадянського змісту, в яких зводились наклепницькі вигадки на радянський суспільний і державний лад, а саме:

— записану на магнітофонну стрічку пісню "Про самостійну Україну" [назву придумали кагебісти, пісня так не називалась — В. Ч.] та записану на магнітофонну стрічку поему Чубая "Вертеп", яка була вміщена в Но. 5 "журналу" "Український Вісник". В цих записах зводяться наклепницькі антирадянські вигадки на радянську дійсність.

— лист "До Комітету прав людини ООН" і "До української і закордонної громадськості", датований липнем 1971 року, в якому зводиться наклеп на дії радянських державних органів, на радянську дійсність. Листи виготовив Чорновіл. [Тут — плутанина, лист був один — В. Ч.)

— статті під назвою "Витівки зрячої Фемиди...", "Народжуюся як злочинець", в яких зводяться наклепи на радянські адміністративні органи, на радянську дійсність. [Знову кагебістська натяжка. Ніяких двох статей не було, а була одна давня ледь розпочата чернетка про обставини мого першого засудження — В. Ч.]

Підсудний Чорновіл в судовому засіданні винним в представленому звинуваченні себе не визнав. Він пояснив, що участі у випуску "Українського Вісника" не приймав, а чому надруковані в ньому його статті не знає, що статтю "Як і що ..." виготовив без мети підриву Радянського Союзу. Вірші Сенік, Калинець Ірини, Калинця Ігоря, Осадчого і інших авторів зберігав з метою оцінки їх художньої цінності, а не з антирадянською метою. Він також пояснив, що вилучена у нього література зберігалась не з метою антирадянської пропаганди, а як літературна цінність.

Вина Чорновола у скоєнні зазначених злочинів стверджується такими доказами. [Цю частину вироку, що в основному повторює попередню, тільки коротко прокоментую не цитуючи].

Вирок стверджує, що свідки Боднарчук і Чубай в суді, а Шабатура на попередньому слідстві підтвердили одержання від мене статті "Як і що обстоює Б. Стенчук". Це — фабрикація, до якої кагебісти вдалися, не змігши знайти жодного дійсного факту розповсюдження мною статті (крім факту передачі її Дзюбі). Насправді Боднарчук в суді свідчив, що статті у мене не брав, а в кого взяв — не пам'ятає. Чубай сказав тільки, що бачив у мене на столі в грудні 1969 року (коли моєї статті ще не існувало) якийсь рукопис, де йшлося промовні питання (це була дискусійна стаття про літеру "г"), а моєї статті про книжку Стенчука не бачив і не читав. С. Шабатура на слідстві по своїй справі спочатку говорила,

що статтю їй хтось надіслав поштою, потім — що її забув біля вішалки хтось із гостей на день народження. По моїй справі її не передопитали, зведін віч-на-віч не робили, на суд свідком не привезли. Отже, покликання вироку на цих трьох свідків цілком розходиться з тим, що є в матеріялах справи (навіть у частково сфабрикованому протоколі суду). Але це кривосудців не турбувало, бо вони знали, що ніхто, крім особливо довірених людей, моєї справи не читатиме, а суд був закритий.

Фабрикацію "доказів" по епізоду з "Українським Вісником" розгляну далі окремо. Тут зауважу тільки, що кагебістам досі нічого не відомо, хто, де і як випускав цей журнал. Рятуючи престиж гучно прославлюваних "зверхпильних чекістів", вони спробували приписати випуск журналу мені, виходячи тільки з суб'єктивних припущень. Для фабрикації "доказів", в хід пустили майже весь арсенал засобів запозичений у київських попередників, [нечітке слово] про — далі.

По незначному епізоду з листом в ЦК КПУ з приводу статті про Мороза в "Радянській освіті" слідство й суд мали тільки свідчення Дзюби про авторство і вилучений у мене примірник. Твердження вироку про розмноження і розповсюдження тексту саме мною — нічим не обгрунтована кагебістська фікція.

Вигаданими у вироку є твердження про редагування та розмноження мною вилучених у мене віршів різних авторів. Ці вірші штучно витягли з мого великого літературного архіву, ніяких доказів редагування, розмноження і розповсюдження тих творів мною слідство не встановило.

Отже, мій вирок сфабрикований не тільки по юридичних кваліфікаціях дій, де КГБ не має ніякого стриму, але на половину сфабрикований і по самих приписаних мені діях. Цим він навіть дещо відрізняється від інших аналогічних вироків 1972-73 рр., де слідчі й судді вправлялися переважно в кваліфікаціях.

[Далі цитую заключну частину вироку — В. Ч.]

Скоєні Чорноволом злочини судова колегія вважає необхідним кваліфікувати за статтею 62 ч. 1 КК УРСР, поскільки виготовляючи, розповсюджуючи і зберігаючи зазначені антирадянські документи Чорновіл мав на меті підірвати та ослабити Радянську владу. Про це свідчить те, що він розповсюджував ці документи або зберігав з цією метою.

Обвинувачення Чорновола в тому, що він з метою підриву та ослаблення Радянської влади в березні 1970 року на квартирі Стуса в м. Києві проводив антирадянську пропаганду і агітацію; що у вересні 1971 року у м. Києві одержав від Франко З. гроші і передав особам що займались антирадянською пропагандою; в зберіганні вірша Сенік "Земля щороку оновляється"; в зберіганні магнітофонної стрічки з збіркою віршів Калинець І. О. "Дорога

вигнання”; в зберіганні документів: статті В. Стуса "Зникоме розквітання особистості", статті "Іван Драч", статті "Володимир Самійленко", статті "Великий народний поет", статті "Вступ до першого публічного огляду музею", замітки "Леонід Леонов...", тексту "Тьмяною нудьгою...", віршів "Герб", "Кримська елегія", "Бахчисарай", книжки "Сучасникам", книжки "Злочинна іскра", тексту "Спогади про Хвильового", витягу з рецензії, тексту "Окрушини", тексту "Прохання до друзів"; що розповсюджував наклепницькі вигадки восени 1971 р. на радянську дійсність перед гр-кою Франко В., що використовував радіоприймач для антирадянської пропаганди — в судовому засіданні не знайшло ствердження і підлягає виключенню. При цьому судова колегія виходить з того, що свідки Франко Віра і Дзюба категорично не ствердили, що Чорновіл в їх присутності проводив антирадянську пропаганду, спрямовану не підриг Радянської влади. Обвинувачення Чорновола в зберіганні зазначених документів органи попереднього слідства кваліфікували за ст. 62, ч. 1 КК УРСР, але не конкретизували, чому вважають доведеним, що Чорновіл зберігав їх з метою підригу Радянської влади. По справі не зібрано необхідних доказів, що він зберігав зазначені книжки, записки, радіопроеграми з зазначеною метою. [Коментую цей абзац вироку. Маючи намір мене суворо засудити і водночас не маючи формальних підстав для цього, кагебісти не тільки фабрикували неіснуючі обставини, але й заповнили значну частину звинувального висновку різним мотлохом. Мені інкримінувалося "злочинне" збереження цілком безневинних літературних статей, які підчас багатьох попередних обшуків у мене навіть не вилучалися, зошити цитат із прочитаних радянських книжок, де не було ніяких моїх коментарів ("злочинною" виявилася сама проблематика виписок), офіційних документів моєї першої справи, приватних записок особистого характеру і т. п. Суддя, вислухавши мої іронічні пояснення про ці пункти звинувачення, очевидно, не захотів себе аж так компромітувати і добру половину звинувального висновку до вироку не включив — В. Ч.]

При визначенні Чорноволу покарання судова колегія враховує ступінь суспільної небезпеки і тяжкості скоєного ним злочину, його особу, що він вже був судимий за ст. 187-1 КК УРСР, а також те, що він заявив, що в майбутньому не буде займатися антирадянською діяльністю. [Ніяких таких заяв про "антирадянську діяльність" я, звичайно, не робив. Ця фабрикація у вироку знадобилася, очевидно, для компромітації мене в очах тих, хто слухав вирок, (хоч вирок закритих судів проголошується відкрито, однак, моїх знайомих і навіть дружину в зал суду не пустили, а слухати вирок завели спеціально підібрану публіку). Навпаки, в ході суду я доводив, що саме поняття "антирадянське"

не є юридично означеним і стало в кагебістській практиці порожньою формою, яку, при потребі когось репресувати, заповнюють яким завгодно змістом. Як приклад, я наводив факт, що підчас першого арешту в 1967 р. вилучена при обшуку праця Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація" мені не інкримінувалася і до справи не долучалася як така, що не носить кримінально карного характеру, а в 1972 році ця праця стала підставою арешту й засудження автора і читачів уже як "антирадянська" — І. Ч.]

Судова колегія вважає, що судові витрати підлягають стягненню з Чорновола в дохід держави частково, тобто в межах реальної можливості відшкодувати їх.

Керуючись ст. ст. 323, 324 КПК УРСР судова колегія

ЗАСУДИЛА:

ЧОРНОВОЛА Вячеслава Максимовича визнати винним і покарати за ст. 62 ч. 1 КК УРСР на 6 (шість) років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму з засланням на 3 (три) роки.

Початком відбуття цього покарання вважати 12 січня 1972 р. Міру запобіження заходу залишити тримання під вартою.

Стягнути з Чорновола В. М. судові витрати в сумі 600 крб. в прибуток держави.

Речові докази: документи — залишити при справі, друкарські машинки, папір, копірку — конфіскувати як речові докази, радіоприймач "ВЕР-201" — реалізувати, а гроші звернути на покриття понесених збитків по судвитратах. Цей вирок може бути оскаржений засудженим з часу одержання його копії на протязі 7-ми діб до Верховного Суду УкрРСР.

Головуючий — Ханюк І. Ю.

Народні засідателі — Моргун О. Ф., Ладік О. П." [Все]

Мабуть не має потреби обгрунтовувати абсурдність юридичних кваліфікацій, даних перерахунком у вирок творам, чи доводити, що в демократичному суспільстві неможливо було б кинути людину за ґрати за щось подібне. Кожен сам може зробити такий висновок, поскільки більшість інкримінованих мені текстів (вір Дзюби і моя стаття про книжку Стенчука, лист до ЦК КПУ про виступ "Радянської Освіти", заява Громадського комітету захисту Н. Строкатої, поезії І. Калинця, поема Г. Чубая, а можливо, й вірші Ірини Калинець (Стасів) та М. Осадчого) набули розповсюдження в самвидаві і надруковані за кордоном. Невідомі чи й назавжди поховані в кагебістських архівах тільки деякі згадані у вирок твору чи фрагменти. Спробую їх коротко описати.

У мене вилучили близько 200 віршів І. Сенік, даних мені

авторкою для критичної оцінки. Це були в основному ліричні поезії, і тому кагебісти зуміли взяти для вироку тільки 15 віршів. Вони (крім двох) написані в кінці 40-их на початку 50-их рр., коли авторка відбувала 10-річне ув'язнення за участь у підпільному русі, особливої художньої вартості не мають і просякнені зрозумілими для в'язня сталінських таборів настроями. Ось уривок одного:

Навколо Братська
Могили братські,
На трупах в'язнів
Тисячі трас,
На трупах в'язнів
Тисячі ГЕС.
"Ми тут страждали,
Ми тут вмирали" —
Звучить понурий
Стукіт колес,
Що Освенцім, Бухенвальд і Майданек?
Спаленим легше, авжеж,
Аніж роками ятрити рани,
Терпіти муки без меж.

Один з двох написаних після звільнення ("Непорочна ти, Мадонно мого серця") міг би бути надрукований в радянській пресі — це кілька загальних фраз про любов до України. Другий ("Лиця квадратів") — наслідок спостереження за кагебістами, що охороняли В. Мороза в листопаді 1970 р.:

Лиця квадратів,
Шалики червоні,
А по серцях наших
Копитами коні,
А по серцях наших
Копита, копита....
Кажуть, наша правда
В Тайшетах зарита,
Кажуть, наша правда
В Мордві та в Норильських,
А тут повсякденно
Наруга, злочинства.
Це — кати Шевченка,
Курбаса, Косинки,
Це тавром на ликах
Їх ганебні вчинки.

і. т. д.

З віршів Ірини Калинець, які можливо теж маловідомі, пам'ятаю "Замість присвяти" із збірки "Дорога вигнання"

(названий злочинним тільки тому, що присвячений особі, яка була суджена за "антирадянську діяльність"):

І розіпнуть тебе, і прокленуть,
І на іконах намалюють знову.
І ті жінки, що йшли з любов'ю,
На тебе знов молитися почнуть.
І наречуть онуків і синів
Твоїм ласкавим іменем, мій друже.
І в спогадах далеких, небайдужих
Тобі дарують кілька тихих слів.
Лиш я для світу цього Міріям.
Чорніє серце. Хижа моя тінь.
І світ за це платитиме мені,
Огудою, що краща від добра.

Стаття Осадчого "Полин над головою" — це короткий відгук на добірку моїх невірницьких листів з часів першого ув'язнення.

Пісня, названа кагебістами "Про самостійну Україну", була на магнітофонній стрічці разом з іншими зробленими в Карпатах записами фольклору (переважно коломийками), її слова:

Боролись козаки
За Україну,
І боротись будем ми
За землю рідну.
І тоді-то Україна
Самостійна стане,
Розірвемо вражі ярма
Розкуєм кайдани.
Сміло ми в бій підем
За Україну
І голови складемо
За землю рідну.

Співається на мотив російської революційної пісні "Смело мы в бой пойдем за власть советов", можливо належить до тих же часів.

Звернення "До Комісії прав людини ООН. До української і закордонної громадськості" (3 сторінки машинопису) писалось мною влітку 1971 р. в передчутті арештів, про які вже ходили чутки. Ось фрагменти цього звернення: "Реакція наступає, процес ресталінізації суспільного життя поглиблюється, каральні органи не зупиняються ні перед чим, щоб пригасити зрослу національну свідомість українського народу, ізолювати за дротами і ґратами людей, які насмілюються мати і відстоювати власні переконання, не тотожні із останніми офіційними директивами...". Далі йдеться про цькування, обстрікування мене в пресі і в публічних виступах, про очевидні наміри після арешту "опаплюжити мене,

перекрутити мою ідейну позицію, приписуючи мені різні вигадані вчинки і вислови". Заявляється: "Усе, що я досі писав, я підписував своїм прізвищем. Написане мною відоме громадськості і тільки воно відображає мій світогляд". Далі окреслювалася моя поведінка на випадок можливого арешту: я ніколи не визнаю себе винним і не буду розкаюватися, не братиму участі в слідстві, а якщо обставини змусять до цього, не даватиму жодних показів про інших осіб; закритий суд бойкотуватиму; вимагатиму відбування покарання в межах України. Нарешті, я писав, що після арешту відмовлюся від радянського громадянства і вимагатиму зміни підданства на підданство іншої країни (орієнтовно називалися Югославія, Швейцарія, Швеція, Канада). Я просив розповсюдити це звернення після мого арешту і вважати його офіційною заявою про зміну підданства. Зауважу, що через вилучення звернення при обшуку і деякі родинні обставини я питання про відмову від радянського громадянства ще не ставив, але зроблю це найближчим часом. Як були реалізовані мною інші задекларовані у зверненні принципи поведінки, дає уявлення такий уступ кагебістського звинувального висновку, поданого в суд (цитую): "Відповідно з "принципами" викладеними ним у згаданому "посланні", Чорновіл В. М. поводив себе на попередньому слідстві. Він весь час бойкотував слідство, не підписував протоколи, не давав відповіді на поставлені питання, не з'являвся на допити, безліччю заяв і клопотань намагався перешкодити становленню істини по справі".

"Витівки зрячої Фемиди" — це ледь початий матеріал, що влітку 1969 р. був мною перекреслений і відкладений в архів, без наміру дальшого опрацювання. Це не завадило кагебістам зробити з одного покресленого клаптя дві закінчені статті і мене за них судити. Подаю два вцілілі уступи тексту: "У моїй судовій справі, а потім у шумовинні навколо неї [йдеться про першу справу 1967 р. — В. Ч.] допущено стільки відвертих фабрикацій, що як би Фемиді справді запнути очі пов'язкою, її засуд відразу впав би на всіх отих крикливців садовських, назаруків, малих, ботвиних, полторацьких та іже з ними. Але чи є ще десь в світі хоч одна безстороння Феміда? Чи всі вони вже викинули на сміття непотрібну шмату і зірко пильнують, куди покаже їм перст із однієї голосної установи?"; "І ось знову моє ім'я у наклепницькому контексті згадується на всяких зборах, і ось знову в тій же брехливо — безпорадній газетці "Вісті з України" якийсь Джон Вір (колишній Іван Вірин, завтрашній Ванька Веров), заздрячи лаврам Полторацького, бреше, що моя вина була доведена численними свідками і що я навіть визнавав себе винним у якомусь "підриві"."

Для створення вигляду об'єктивності ідейно-кримінальні характеристики вилучених матеріалів кагебісти робили нібито на

основі рецензій фахівців — "науковців" і "літераторів". Вживаю лапки, вважаючи, що нічого спільного з науковою і письменницькою етикою не має явище, коли один літератор чи вчений пише на твори другого таємну рецензію для КГБ (фактично донос), добре усвідомлюючи людиновбивче призначення таких "рецензій". Гадаю, ці герострати від науки і літератури заслуговують, щоб їхні імена не були забуті. Ось вони: "висновок" про працю Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація" робила комісія в складі: директор Інституту історії АН УРСР Скаба, зав. відділом Інституту філософії АН УРСР доктор наук Євдокименко, заст. голови СПУ Збанацький, заст. голови СПУ (тоді) Козаченко, старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КПУ Нагорна, зав. кафедрою КДУ доктор наук Недбайло, професор Вищої Партійної Школи доктор історичних наук Чирко, директор Інституту літератури Шамота, доцент кафедри журналістики Львівського університету Ящук. Рецензію на мою статтю "Як і що...", за дорученням Львівського КГБ писали кандидат філософських наук Веремеева (ЛДУ), заступник редактора газети "Вільна Україна" Белінський, зав. кафедрою наукового комунізму Львівського політехнічного інституту Сульженко, кандидат економічних наук (теж ЛПІ) Шпилюк. Рецензію на різні вилучені у мене папери складали: ті ж Веремеева і Белінський і викладачі ЛДУ Аніров та Рябий. Вірші М. Осадчого рецензували львівські філологи Дорошенко, Неборячок, Гонтар, Грицютенко, "письменник" Сварник; вірші Ірини та Ігоря Калинців — філологи Григораш, Здоровега, Нечитолук (у Ірини ще й Ящук). По поезіях Ігоря Калинця провадилася ще й "літературознавча експертиза" викладачами ЛДУ Рябим і Курганським, викладачем Поліграфічного інституту Старовойтом і поетом-графоманом Книшем — настільки неадекватна, що її висновки мусив відкинути навіть Верховний Суд, розглядаючи касацію.

Наведу кілька взірців рецензентської мудрості. У висновках Скаби і ко., датованих 15. II. 72 року і складаних "згідно з проханням КДБ" [так там і написано], Дзюбину працю названо "викладом поглядів сформованого українського буржуазного націоналіста", що носить "відверто антирадянський характер" і є "відгомонам горезвісних волобуєвщини, шумськїзму і хвильовїзму". "Висновки" повторюють усі положення брошури Стенчука, часом дослівно (недарма Євдокименка називали одним із тих, хто назвався Стенчуком). Все ж є кілька думок, які у відкритій пресі тоді ще висловлювати не наважувалися. Такою є спроба відбілити сталінщину і очорнити жертви терору. Твердиться, що "репресовані були літераторами середнього таланту і своїми творами не принесли слави нашій літературі [Звісно! Куди Косинці до Збанацького, М. Кулішеві до Корнійчука,

а Зерову до Шамоти... — В. Ч.]. Справжні здобутки української радянської літератури створені не ними, і вони, ці здобутки, *ніколи не були вилучені з народного вжитку*” [підкреслив я — В. Ч.]. Заслуговує уваги й заява про “активізацію на Україні націоналістично настроєних елементів з ідейно нестійкої частини молоді та інтелігенції” під впливом самвидаву і що поява праці Дзюби й інших подібних за кордоном “певною мірою ускладнили нашу боротьбу проти буржуазної ідеології”.

Рівень рецензії на мою статтю “Як і що обстоює Б. Стенчук” ще нижчий, вона сповнена лайками і пересмикуваннями. Заслуговує на увагу теоретизування рецензентів про те, що націонал-комунізм, до якого вони відносять і мене, суттєво не відрізняється від фашизму. Про логіку “наукового” мислення рецензентів може свідчити їхнє коментування фрази, що від штучного голоду 1933 р. загинуло на Україні більше людей ніж за всі роки II світової війни: “В цьому твердженні міститься ще і замасковане цинічне виправдання масових убивств, звірств німецького фашизму на Україні”. Рецензенти знайшли у мене “наклеп на національну політику партії в роки, коли на чолі партії і держави був Й. В. Сталін” (та ж спроба відбілити сталінщину). Остаточний висновок: “Рукопис Чорновола написаний у дусі найгірших зразків антикомуністичних, антирадянських націоналістичних пасквілей, які поширюються за кордоном буржуазною пропагандою, різними осередками українського буржуазного націоналізму, сіоністів і т. п... В разі поширення може стати засобом ідеологічних диверсій проти Радянського Союзу за кордоном чи в межах СРСР”. “Разни його”! — випрошують книжники у синедріону...

Не маючи можливості познайомити з усіма шедеврами літературного кагебізму, наведу ще тільки кілька перлин. Рецензуючи вилучений у мене зошит з цитатами, “науковці” Рябий, Аніров та ін. пишуть: “Конспектуючи статтю “Развитие наций и национальных отношений в СССР” (“Вопросы истории” н. 9) Чорновіл підкреслив слова *“твердий курс на сближение”*. Для нього природний процес зближення націй і інтернаціоналізація всіх сторін життя радянського суспільства неприйнятні. Він радий був би його зупинити, але оскільки цього зробити не в силі, то злобно зводить наклеп на КПРС, Радянську владу, на весь радянський народ”. Ось, виявляється, скільки голосних висновків можна зробити, будучи радянським науковцем, з тоненької риски, якою підкреслено чотири слова... Або ще. У мене забрали виписки з якогось радянського журналу під назвою “Характерні риси фашизму”. І “науковці” роблять “висновок”: “Антирадянських висловлювань у тексті немає, але безсумнівно, виписки призначалися для якоїсь ширшої праці, де В. Чорновіл має *намір*

[підкреслення моє — В. Ч.] ототожнити фашизм з соціалістичним ладом [рецензенти не помічають, що таким твердженням самі допускають можливість такого ототожнення — В. Ч.]. Самі записи вже засвідчують таке ототожнення в задумі". Коментарі, як кажуть, зайві...

Рецензуючи вірші Ірини Стасів (Калинець), рецензенти-філологи із науковими ступенями показують нерозуміння тієї абеткової істини, що абсурдно ототожнювати зміст книги із особою, якій книга присвячена. У збірці віршів І. Стасів "Дорога вигнання" чимало віршів з туманною алегорією, де йдеться про прихід майбутнього месії, є звернені до Ісуса Христа як "учителя" і "спасителя" (напр., "Кого ж простити і кого любити ти кликав, Вчителю?"), є вірші на античну тематику ("Одіссеї"). Але, загіпнотизовані моїм прізвищем на титульному аркуші, рецензенти у всьому цьому бачать тільки Чорновола. Вони пишуть: "Така ідеалізація Чорновола, возвеличення цього "діяча" до рангу "пророка", "Мойсея", "Одіссея", "вчителя", "спасителя" цілком розкриває симпатії, настрої і погляди І. Стасів, що у своїй суті є ворожими нашій радянській ідеології і шкідливими для нашого суспільства". І далі: "Свого улюбленця-пророка, "вигнанця із рідного краю" авторка уособлює аж в образі героя античного епосу Одіссея. Її Одіссеї наділений рисами благородства, патріотизму, жертвовності в ім'я своєї Батьківщини (очевидно, не сучасної радянської України, а іншої України-нерадянської). З долею Одіссея-Чорновола авторка пов'язує питання про його наступників-синів, що мають продовжити "батькову" справу.

В уста цих "синів" І. Стасів вкладає слова, якими дає брехливу оцінку нашій радянській вітчизні, точніше, Україні, як загарбаній "чужинцями" землі.... "Чужинці" і "тирани" — інших епітетів не знаходить авторка на радянських людей, для всієї радянської системи, яка для неї органічно чужа і неприйнятна".

На суді я вимагав оголосити вірш "Одіссеї" І. Стасів і вказати, де там є хоч натяк на Україну і Чорновола і чим цей вірш відрізняється від віршів на античну тематику десятків авторів — від Пушкіна до Рильського. Моє клопотання відхилили, і Ірину Калинець судили за прославлення "Одіссея-Чорновола", а мене — за збереження її віршів... З жахом думаєш про те, що ці титуловані дешифрувальники поезії допущені до університетських кафедр і докладають зусиль, щоб плодити собі подібних.

Тепер — про обставини мого арешту і характер слідства. В СРСР узаконено чужий для демократичного суспільства принцип найглухішої ізоляції звинуваченого на весь період слідства. Цим досягається кілька цілей: позбавити в'язня в ході слідства юридичної допомоги, дезінформувати його і зламати морально при допомозі системи заходів психічного терору (недарма ж такі

часті випадки, коли в'язні, які визнавали себе винними і каюлись в мурах кагебістських в'язниць, зрікаються своїх розкачань і ще чіткіше самовизначаються ідейно, потрапивши між люди в табір).

То ж від миті, коли за мною закрилися двері камери, я вже не знав нічого. Що заарештований не один, а став жертвою кампанії, дізнався тільки згодом в ході допитів. Місяців через два після арешту мені показали газетне повідомлення, де писалося, що Світличний, Сверстюк, я "та інші" заарештовані "в зв'язку з справою Добоша". Прізвище Добоша я почув тоді вперше (він, виявляється, сидів в одній з сусідніх камер). Як видно навіть з мого вироку, ніякого відношення до "справи" Добоша я не мав, а газетне повідомлення було провокацією. Сьогодні вже є досить фактів для висновку, що операція по затриманню "містера Х" із Заходу із подальшою облавою на українську інтелігенцію була задумана в КГБ завчасно. Я — один із небагатьох, хто тримав у руках "справу" Добоша і скориставшися недоглядом кагебістів, прочитав основні її документи (звинувачення, свідчення Добоша, Світличного, постанову про припинення справи). Крім того, по дорозі у Мордовію, в смердючій пересильній камері Харківської тюрми я зустрівся і кілька годин розмовляв зі Світличним, єдиним із засуджених, хто зустрічався з Добошем. Тому у мене є всі підстави заявляти, що т. зв. "справа" Добоша — велика мильна булька, видута з недоброякісного кагебістського мила для надання кампанії арештів на Україні специфічного забарвлення. Того, що "справа" Добоша — фікція і не вона була причиною наших арештів, не приховували й кагебісти. Слідчий з Києва Колпак восени 1972 р. відверто переказував мені думку верхів: "Ми раніше не тих брали, треба було садити не тих, що розповсюджують, а рубати голову — тим, що пишуть і організують. Тепер зробили правильно — і років на десять матимемо спокій".

Від участі в слідстві я відмовився від дня арешту, обгрунтувавши цю відмову згодом у заяві 26. II. 72 р., де писав (цитую окремі уступи): "Пред'явлене мені звинувачення частково вигадане, частково базується на перекрученнях і штучному підігнанні фактів під ст. 62 КК УРСР... Мене заарештовано без якихось очевидних ознак вини... Я став жертвою масового репресивного заходу, тому слідство по моїй справі, як і майбутній суд (очевидно, закритий) буде тільки порожньою формальністю.

Будь-яка моя участь в такому слідстві з наперед запланованими результатами означала б бодай непряме визнання мною законного характеру слідства, а такої відповідальності ні перед своїм народом, ні перед майбутнім, ні перед власною совістю я взяти на себе не можу.

Тому я вдаюся до бойкоту такого слідства, відступаючи від нього тільки в окремих випадках, коли моя неучасть у слідстві

використовуватиметься для завдання шкоди іншим особам”.

Моє 14-місячне слідство таке багате перипетіями, що потребує окремого опису. Було там усе: залякування статтею кодексу, яка передбачає смертну кару (зрада батьківщини) — і недвозначні натяки на швидке звільнення (мовляв, за мене, Дзюбу і Світличного поклопоталися компартії Канади та Італії); камерні провокатори і підроблені “зінання” інших; лжеінформація про арешт рідних та знайомих — і демонстрування мені в тюремних коридорах дійсно заарештованих; “приятні” розмови (“Ви ж розумна людина, не така як інші”) — і залякування божевільнею... З весни 1972 р. усі ці провокації крутилися навколо журналу “Український вісник”, бо кагебістам здавалося, що я мав до його випуску відношення, але доказів вони не мали.

У травні 1972 р. мені категорично заявив слідчий по справі Боєчко, що якщо я нічого не скажу про “Український вісник”, буде заарештована А. Пашко (моя фактична дружина), яку звинуватять за написання віршів. Мені назвали навіть день арешту. Щоб запобігти цьому і щоб відвести зусилля слідства по “Українському віснику” на себе, я подав заяву, що був причетний до випуску журналу, а всі інші заарештовані особи до нього непричетні. Але заява була голосливою, ніяких доказів не містила, а слідство я й далі бойкотував. Тому провокації незабаром відновили. 10 серпня 1972 р. заарештували дружину, мене про це не повідомили, і ніби випадково звели з дружиною, яку вели під конвоєм, в тюремному коридорі. Внаслідок нервового струсу мені на півдобу паралізувало руки. Саме тоді в камері з’явився підполк. КГБ Рапота і поставив ультиматум: “Дружину затримали покищо на три дні. Якщо не скажете нічого про “Вісник” — не відпустимо. Ще й сестру посадимо”. У відповідь я оголосив голодівку. 12 серпня мене повідомили про арешт сестри. Я відмовився і від води (“суха”, або “смертельна” голодівка). Голодівку припинив на восьму добу, дізнавшись про звільнення рідних.

Не здобувши ніяких доказів від мене, їх почали фабрикувати. Застосували перевірений засіб фабрикації — лексично-стилістичну експертизу. Її доручили в руки “науковців” з Львівського університету — проф. Дорошенкові, зав. кафедрою загального і російського мовознавства Грицютенкові (вже був відомий фальшивою експертизою по справі Масютка в 1965 р.), деканові філологічного факультету Гонтарові та гол. редактору видавництва “Каменяр” Сварнику. Спільними “особливостями”, які експерти знайшли в моїх творах і в невідписаних текстах “Українського вісника” були широко вживані слова і вислови типу “громадськість”, “порушення законності”, “шовінізм” тощо. На основі таких “спільностей” і кагебістської версії про мене як

редактора журналу експерти приписали мені авторство кількох цілком довільно взятих ними текстів журналу (див. вирок), які вони назвали "редакційними матеріалами", а отже написаними рукою редактора. Однак, познайомившись з моїми аргументованими спростуваннями і вислухавши мої пояснення в суді (там були присутні Дорошенко і Сварник) експерти все ж мусли відмовитися від нав'язаної кагебістами версії: зробили в суді компромісний висновок, що я тільки "міг бути" (а міг і не бути!) автором деяких матеріалів "Українського вісника". Але це не завадило судові покликатися на експертів, приписуючи мені у вирок кілька взятих "навздогад буряків" текстів.

У січні 1973 року я подав заяву, в якій оголошував недійсною свою травневу заяву про причетність до випуску "Українського вісника" і пояснював причини появи моїх "зізнань". У відповідь я почув погрозу перевірити мою психічну повноцінність, а невідгідну слідству заяву приховали, до справи не долучивши. Зшитий білими нитками епізод з "Українським вісником" був включений в звинувальний висновок і переданий в суд.

Не ознайомленій людині важко уявити, що таке радянський суд, особливо при слуханні політичних справ. Насамперед, мене позбавили захисту. Мої намагання добитися в ході слідства побачення з дружиною чи сестрою для узгодження прийнятих для мене принципів захисту були марними. Московським адвокатам, до яких я звернувся, виступати на Україні в політичних процесах заборонили. На читання справи кагебісти привели свого прихвостня із "спецдопуском" (не кожного адвоката пускають до політичних справ), від якого я відмовився. Тому мені довелося в суді взяти захист на себе (цим пояснюється моя участь в закритому суді: я ігнорував незаконний закритий суд як підсудний, про що зробив заяву на початку судового засідання, але брав у ньому участь як адвокат, зобов'язаний виступати при всіх умовах). Про день мого суду не повідомили навіть рідних. Водили мене в зал суду через чорний хід, де через 2-3 метри стояв кагебіст. Потрібних свідків у суд не викликали. Не було Калинців, Сенік, Осадчого, бо вони на слідстві одностайно твердили, що давали мені свої вірші для літературно-критичної оцінки а не для якогось "антирадянського" використання. Не було С. Шабатури, хоч її не правильно трактованими свідченнями послуговувалися. Не було І. Світличного, який міг би внести ясність в деякі слідчих вигадки, зв'язані з "Українським вісником". А свідки І. Дзюба, З. Франко, Б. Чубай, В. Боднарчук, мали невідгідні судові покази — їх свідчення у вирок спотворили до невпізнання (таке можливе тільки на закритому суді, де дії суду ніким не контрольовані), Наприклад, З. Франко в суді сказала дослівно так: "Про причетність Чорновола до випуску "Українського вісника" мені невідомо абсолютно

нічого”, а у вирокі з’явилася фраза, що моя участь у випуску журналу підтверджується свідченнями З. Франко, що ”вона була впевнена, що ”Вісник” випускає Чорновіл”! І так — не раз.

Мої клопотання про виклик в суд 17-ти потрібних свідків, про долучення необхідних матеріалів, про оголошення в залі суду творів, абсурдно названих антирадянськими, відхилялися без роздумів. Відхилили моє клопотання про запрошення в зал суду представників преси і про стенографування процесу. Протокол суду був складений дуже поверхово, неграмотно і значною мірою сфабрикований. Фактично, ніякого суду не було — була давно запланована розправа, якій надавали вигляду законності. Особливо виділявся державний звинувач прокурор Руденко (брат Ген. Прокурора СРСР). Вже коли з показів свідків та інших доказів впливла повна абсурдність ряду пунктів звинувачення (деякі з них відкинув навіть суд) прокурор з методичністю накрученої ляльки повторив звинувачення у повному обсягу і зажадав мені максимального покарання.

23 липня 1973 року я подав у військову прокуратуру заяву про притягнення до кримінальної відповідальності слідчого по моїй справі Боечка за ст. 175 КК УРСР (”примус до дачі показів шляхом незаконних дій з боку особи, що проводить попереднє слідство”). Я перерахував усі факти шантажу і психічного терору, застосовані щодо мене підчас слідства, і навів чіткі докази. Наприкінці я писав: ”Коментар до ст. 175 КК УРСР вказує, що мотиви злочинних дій, передбачених цією статтею, ”не мають значення для кваліфікації злочину”. Тому, як би хто не ставився до мене, моїх дій і мого засудження, які б політичні міркування не викладав на свій захист гр. Боечко, яким би ”ворогом” мене, всупереч здоровому глуздові, не намагався виставити, його злочин від цього не перестав бути злочином. Бо якщо справа чиста, то вона вимагає чистих рук і чесних засобів”. Я вже був у таборі (з 10. VIII. 73 р.), коли надійшла відповідь з прокуратури, що в діях слідчого ніяких порушень не було і підстав для притягнення його до відповідальності немає. Та й чи міг один крук клюнути в око іншому?

До моєї кримінальної справи має деяке відношення і така заява, подана вже з табору:

Прокуророві УРСР

Міністрові закордонних справ УРСР

Заява

У вересні 1973 року в газетах був надрукований виклад матеріалів прес-конференції, проведеної прокуратурою СРСР та відділом преси Міністерства закордонних справ СРСР, на якій перед радянськими і закордонними журналістами виступили особи, засуджені за звинуваченням у проведенні антирадянської

пропаганди і агітації — П. Якір і В. Красін. Можна було б тільки вітати цю першу за останні десятиліття спробу поставити радянських політв'язнів перед очі світової громадськості і дати їм можливість самим розповісти про факти і мотиви їхніх дій. Але є очевидним, що для прес-конференції, яка покликана, певне, кинути світло й на інші численні засудження в СРСР за т. зв. антирадянську пропаганду і агітацію, взято випадок цілком не типовий, одиничний. Я роблю такий висновок, порівнюючи відомі мені з газет обставини справи Якіра і Красіна і з власною судовою справою та справами великої групи української інтелігенції, засуджених в 1972-73 рр. за однотипною статтею кримінального кодексу.

1. Як вказували Якір і Красін на прес-конференції, вони нікого не репрезентували, крім самих себе, і навіть самий термін "демократическое движение" для них буцімто придумали емігрантські російські організації. Натомість навіть розмах політичних репресій на Україні в останні роки вказує на явище більш-менш поширене, що охопило тисячі осіб. Крім кількох десятків репресованих учасників різних нелегальних груп і партій (Українська робітничо-селянська спілка, Український національний комітет, Український національний фронт і ін.), тільки за відкрите висловлювання поглядів і написання або поширення легальних за змістом творів з критикою проводжуваної на Україні національної політики і дій слідчих та судових органів, передусім КГБ, у 1965-1973 рр. в республіці заарештовано і засуджено понад 100 осіб. Сотні й тисячі осіб зазнали за те ж позасудових переслідувань. Репресії такого характеру тривають. Якщо термін "демократическое движение" був нібито спущений в Москву емігрантами (що вельми сумнівно), то термін "шестидесятники" виник таки на Україні і здобув визнання навіть в друкованій літературі. Вживаний при початках тільки щодо нових літературних явищ, він в силу об'єктивних передумов дуже швидко розширив свої межі і набув виразного політичного змісту.

2. Якір і Красін повідомили журналістам, що вони підтримували безпосередні стосунки із різними закордонними антирадянськими організаціями, виконуючи їхні вказівки і доручення. Нічого подібного не було ні у мене, ні у інших засуджених на Україні в 72-73 рр. осіб.

3. У газетних повідомленнях про суд Якіра і Красіна акцентувалося на тому, що їх судили відкрито і що це є доказом дотримання норм соціалістичної законності. Мене, як і більшість заарештованих на Україні за т. зв. антирадянську пропаганду, судили в порожній залі. Мене навіть доставляли в зал суду крадькома через чорний хід в супроводі не тільки конвою, а й

юрми кагебів. Таке ж діялося і на інших закритих процесах на Україні.

4. Якір твердив на прес-конференції, що слідство по його справі велось "з повним дотриманням законів, дуже коректно й об'єктивно". Чогось подібного сказати про слідство по своїй справі я не можу. Слідчим відділом Львівського УКГБ були допущені не тільки численні грубі порушення кримінально-процесуального закону, але й були застосовані прямо злочинні методи ведення слідства: обман, шантаж, психічний терор. Все це набрало такого масштабу, що я змушений був навіть подати в суд на слідчого, звинувативши його у скоєнні злочину.

5. Як відомо, після арешту Якіра і Красіна їхня рідня не зазнавала ніяких утисків. Натомість щодо моїх рідних (як і ще ряду засуджених на Україні) були застосовані репресивні й дискримінаційні заходи, що тривають до тепер [далі наводилися свіжі факти переслідування дружини й сестри — В. Ч.].

6. Як видно з матеріялу прес-конференції, Якір і Красін повністю визнали себе винними. Натомість повністю не визнавав себе ніхто із засуджених на Україні в 72-73 рр., а часткову вину визнавали лише одиниці. Переважна більшість засуджених, я в тому числі, відкидали будь-яку вину перед законом.

7. Суд Якіра і Красіна є цілком не типовим судом за т. зв. антирадянську пропаганду і агітацію ще й по визначенні засудженим міри покарання. Порівняння звинувачень пред'явлених Якіру і Красіну з одного боку, мені і трьом десяткам інших українських політ'язнів 72-73 рр. з другого боку, показує різку невідповідність розміру покарань і фактичного боку звинувачень. На Україні за написання кількох штучно названих антирадянськими віршів навіть жінкам давали вдвічі більші терміни, ніж Якіру і Красіну за їхню широко розписану в газетах діяльність і зв'язки з закордонними центрами. На Україні навіть тих кількох осіб, які частково визнали себе винними і подібно Якіру і Красіну просили милосердя, засудили на 5-7 р. неволі.

Із приведених вище семи порівнянь випливає, що процес Якіра і Красіна не був типовим процесом в СРСР за т. зв. антирадянську пропаганду і агітацію і зовсім не цей процес заслуговував на увагу іноземних та радянських журналістів.

Ще в ході слідства 12 грудня 1972 року я подав начальнику Львівського управління КГБ пояснення ("Справа", т. 3, а. с. 22-35), в якому виклав свою ідейну позицію та самооцінку своїх дій і просив ознайомити з цим поясненням у випадку засудження представників громадських організацій і преси. 1 квітня 1973 року, за кілька днів до суду, я клопотався перед Львівським облсудом про запрошення на мій процес представників преси ("Справа", т. 15, а. с. 44-47). Мені відповіли на це закритим судом. Однак органи

преси все ж знаходять можливим, не маючи об'єктивної інформації, розповсюджувати про мене різні інспіровані в КГБ вигадки. Так у друкованому пресою в лютому 1972 року повідомленні про мій арешт, а потім і в інших газетних і журнальних виступах писалося, буцімто я заарештований і засуджений в зв'язку зі справою якогось іноземця Добоша, хоч я про існування цієї особи дізнався з того ж газетного повідомлення про мій арешт і, як видно навіть з мого далекого від об'єктивності вироку, ніякого відношення до справи згаданого Добоша не мав.

На основі сказаного вище, виходячи з того, що:

1. прес-конференцією з участю засуджених Якіра і Красіна створено прецедент безпосередніх контактів політ'язнів із радянськими та закордонними журналістами;

2. що для об'єктивного вияснення причин і характеру політичних процесів в СРСР та методів проведення слідства і суду моя справа є набагато типовішою і показовішою за справу Якіра і Красіна;

3. що мій арешт, подібно до арешту Якіра і Красіна викликав у закордонній пресі певний відгук і суперечливі тлумачення, які можуть бути усунуті при безпосередньому контакті з представниками преси,

— прошу Прокуратуру УРСР і Міністерство закордонних справ УРСР провести прес-конференцію в зв'язку з моїм судовим процесом, запросивши на неї радянських і закордонних журналістів. Я не заперечую, якщо на прес-конференції разом зі мною виступлять і дадуть відповіді на запитання також інші засуджені в 1972-73 рр. на Україні літератори (Є. Сверстюк, В. Стус, І. Світличний, Ігор Калинець, Ірина Калинець та інші).

12 жовтня 1973 року

В. Чорновіл

Надійшла відповідь, що для задоволення мого клопотання немає підстав.

За новонародженою традицією, 12 січня в таборах відзначається щороку голодівкою і петиціями. В цьому беруть участь політ'язні — українці, а часом і патріоти інших націй. Заявою про голодівку, яку я подав 12 січня 1974 року, я й закінчу свою розповідь про трагікомедію під назвою "Кримінальна справа Но. 196".

Голові Президії Верховної Ради Укр. РСР

Політ'язня Чорновола В. М., репресованого за літературно-критичну і публіцистичну творчість,

Заява.

12 січня 1972 року — це не тільки день мого арешту, але й дата

початку широких репресивних акцій з метою остаточної ліквідації течії шестидесятників в українському літературно-громадському житті. Тому, починаючи з 12 січня 1974 р., я щорічно — як в ув'язненні так і після звільнення — відзначатиму цей сумно пам'ятний день української історії одноденною голодівкою. Так робитиму аж до справедливого перегляду моєї та інших аналогічних справ.

12 січня 1974 р.

В. Чорновіл

ЗАМІСТЬ РЕЦЕНЗІЇ...

Володимир К. Нагірний

Висловлюючи, в доповненні до рецензії д-ра О. Данка, надрукованої в 10-ому числі *Сучасності*, низку здебільшого критичних зауваг з приводу книжки *Російський імперіалізм від Івана Великого до революції*,* я не хотів би в жодній мірі ні знецінити самого видання, ні статтей окремих авторів. Навпаки, я вважаю її особливо вартісною, а в багатьох відношеннях за найкращу на цю актуальну тему. Як більшість праць колективного характеру, однак, в ній знаходимо статті, які різняться між собою рівнем ставлення проблем, фактичною та методологічною обробіткою тих проблем та теоретичною насагою. Не менше очевидним наслідком того характеру праці є нестача формальної єдності між статтями, чи кажучи інакше, їхньої інтеграції стосовно провідних тез, вияснювальних гіпотез та інтерпретацій. Як збірка статтей книжка творить цілість тільки в тематичному сенсі. І хоч д-р Данко оцінює позитивно цю прикмету книжки, додаючи в ній вияв "різноманітності", мені здається, що саме ця прикмета становить головний недолік книжки — недолік, що його ні окремі автори, ні редактор проф. Гунчак, не вважали за потрібне виправити. Бо тут не йдеться тільки про "різноманітність" фактів чи навіть різної оцінки тих фактів, як радше про систематичну аналізу основних тез, що їх кожний з авторів ставить дещо випадково, інколи тільки натякаючи на них. Йдеться тут врешті про пов'язаність ряду стверджень, їх логічну послідовність, не кажучи вже про кінцеву спробу їхньої синтези. Цей недолік впливає частинно з самої організації книжки, що складається, як д-р О. Данко зауважив, з двох частин: з узагальнюючої частини (три-чотири вступні статті) та описової частини (всі інші статті). Логічно дивлячись, вступні статті повинні були б творити кінцеву частину книжки, наскільки вони становлять певне завершення статтей ідіографічного порядку. Якщо вже редактор рішився на іншу організацію збірника, тоді слід було включити ще один есей як епілог, щоб підсумувати критично важливі тези праці, як також вказати на труднощі зв'язані з ними.

Вступна стаття проф. Кона, яку я вважаю за найслабшу, висловлює, навіть декілька хоч і цікавих, алеж *ad hoc*

**Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, edited by Taras Hunczak, with an introduction by Hans Kohn (New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1974) xi. 396 pp.

сформульованих думок. Мається враження, що проф. Кон не читав статей інших авторів, як і навпаки, всі інші автори не читали його статті. Друга стаття, "Гене́за російського імперіалізму", що її автором є проф. Гуттенбах, пробує аналізувати саме ті питання, що в більшій чи в меншій мірі турбують інших авторів. В першу чергу він намагається ототожнити ті з чинників (географічний, економічний, релігійний), які зумовляли процес експансії московської держави. Рівночасно автор пригадується над однією з центральних проблем збірника — а саме над історичною тяглістю ідеологічних доктрин та їх впливом на політичні програми та ролю в політичному житті. "Метою цієї статті", він пише, "є прослідити чи російські володарі та маси діяли згідно з послідовною політикою та традицією експансії та до якої міри (ця політика і традиція) творили зародок доктрини національного росту..." (стор. 19). Покликаючися на таких авторів як Р. Кернер, Н. Бердяєв, Б. Бруткус, автор приймає географічне положення Московії за вирішальний фактор її експансії та зв'язаної з цим колонізації. Крім географічного фактора, проф. Гуттенбах розглядає ще другу "дименсію" російської експансії, що ним був "релігійний месіанізм" (стор. 27). Цей релігійний фактор мав вплив на культурне та політичне життя росіян поскільки християнство творило одне з головних джерел їх світогляду — світогляду, що формував їх "приватне та публічне життя" протягом століть. В одному місці автор твердить, що росіяни, як "віддані християни", ніколи вповні не відділяли релігії від політики" (стор. 29). Він навіть застерігається, що було б спрощенням дивитися на релігійні прокламації московських царів як на звичайний обман, хоч в іншому місці він запевняє що "релігійний принцип ніколи не домінував над політичними інтересами, радше був тільки вигідним претекстом за яким приховувано більше світські мотиви..." (стор. 29). Врешті, автор підсумовує цю свою інтерпретацію ствердженням, яке звучить: "В випадку Москви, цей гін поширити свої границі випливав з простого бажання — інстинкту зберегтися — та був реакцією на небезпеку, що її ставила топографія". Цей висновок автор доповняє ще іншими узагальненнями, що їх варто навести *in extenso* : "В відсутності природних оборонних границь, які запевняли б державі безпеку... Москва рішилась вибрати з кількох можливостей боротьби за політичне збереження одну з них — а саме створення якнайбільшої віддалі між собою та її ворогами. Багатонаціональний та багатокультурний склад народів під пануванням Москви зробив її чутливою до ферментів і рухів поза її границями ... Страх перед зовнішньою інвазією та імпортованими бунтами штовхнув московських політичних діячів на зовнішню експансію. Цей процес не мав подібних історичних прецедентів..." (стор. 35).

Поминаючи вже саму непослідовність аргументу — а саме, що росіяни ніколи вповні не відрізняли релігійної сфери життя від політичної, що вони не підпорядковували політичних інтересів релігійним, навпаки раціоналізували політичну дію релігійними доктринами, хоч не робили вони того з цинічних міркувань — залишається ще заключне твердження автора, яке звучить, якщо ближче приглянутись до нього, не тільки непереконливо, але й неповажно. Його теза, що експансія Московії була похідною простого бажання — інстинкту зберегтись — та реакцією на топографію, ледве чи має будь-яку вияснювальну вартість. Вона так само непереконлива, як теза проф. Стояновича, що "війна та експансія в російському випадку, якщо не в загальному, були питаннями забаганки та моди (whim and fashion)" (стор. 201). Цього роду вияснення можна формулювати з легкої руки, без глибшого розуміння історії, твердячи, наприклад, що експансія в російському випадку не була виявом інстинкту збереження, але виявом інстинкту агресивності чи завоювання, що вона не була питанням "моди", але питанням хворобливої амбіції, безоглядності чи навіть психічної хвороби царів та їхніх дорадників. Думаю, що проф. Гуттенбах не має на увазі тільки біологічно-територіальне збереження, але радше збереження національно-культурної самобутності та політичної єдності московської держави. З цього погляду цей інстинкт збереження становить сенс в контексті релігії не як інституції, але як системи вартостей та настанов, т. зн. як ідеології, наскільки релігія в цьому відношенні правила протягом століть за джерело політичної єдності, а то й визначувала національну свідомість населення московської держави. На це вказує далекойдуче злиття (брак інституційної диференціації) між національними, політичними та релігійними сферами життя. Йдеться тут не лише про змішання світської та духовної влади, але про саму концепцію влади московських князів та царів як пастирів "словесных овец Христовых" з такими їх функціями, як "заботитесь о спасении душ своих подданных" та "соблюдати стадо от волков". Традиційно російські історики церкви та права (Шпаков, Романович-Славатинський, Владимирський-Буданов) оцінювали це явище, як підпорядкування церкви державою (виникнення теократичної влади). Та дивлячись дещо інакше на це явище, можна оцінювати його як інституційне взаємопроникнення релігійної та політичної сфер життя, що виявлялося не тільки в підпорядкуванні церкви державній владі, але також в рівночасному "освяченні" політичної влади та московської держави в цілому. Фактом є, що *Стоглав* — це документ, який драматично підтверджує втручання царської влади у внутрішнє життя церкви — від боротьби з "язычеством" до самих

щоденних подробиць життя: "чтобы по святым церквам звонили и печи по божественному уставу и по священним правилам" чи, що за правилами "святых отец не подобает мыться мужу с женою". Та паралельно з цим втручанням політичної влади в релігійне життя — його політизація — відбувалось проникнення релігії в політичне життя — в д "освячення" царської влади до "урелігійнення" московської культури та суспільного життя. Це неприємливо, що члени собору, на що вказує текст *Стоглава*, не бачили нічого принизливого ні для себе ні для церкви в поголовному втручанні царської влади в релігійне життя, навпаки вважали це за позитивне явище.

Центрального місця релігії, як основи царської влади та її легітимності, як джерела політичних доктрин, та самого характеру культури московської держави не можна заперечити. Підкреслюючи цю роль релігії, я не маю зовсім на увазі т. зв. побожності росіян, про яку запевняв Павло Алепський, коли писав, що росіяни безумовно святі, бо вони перевищують у своїй побожності навіть пустельників, чи завваги Посевіна, що московські піддані особливо любили Івана Грозного за його побожність — часте биття поклонів та строге дотримання посту. Я маю на увазі далекойдучу ізоляцію Московії — релігійну, культурну, ба навіть психологічну — від зовнішнього світу. Протягом століть Московія творила фактично замкнуте суспільство — майже аісторичне та мітичне царство — характер якого можна зрозуміти тільки в контексті релігійної ідеології. Майже до кінця сімнадцятого століття ставлення московських людей до чужих народів, що їх вони залюбки називали собаками, було в основному релігійним, наскільки вони визначували свою настанову до тих народів та їх представників, оцінювали їх культуру та ото-ожнювали їх, як ворогів, релігійним мірилом. Далекійдуча ритуалізація цього ставлення зміцнювала й унагляднювала культурну та соціальну віддаль між зовнішнім світом та московським суспільством. Ця ритуалізація не обмежувалася тільки до релігійних відносин, але проникала з зрозумілих причин в інші ділянки життя, дозволяючи тим шляхом "божим" та "вибраним" людям обминати ближчі стосунки з "нечистими" чужинцями — від відмови подавати їм руки та сидіти при одному столі з ними до "прочищення" кімнати, в якій вони перебували, з допомогою священика та кадила. Після прийнять для чужинських послів та інших гостей московські царі обмивали руки водос, що знаходилася на видному місці в приготіваній посуді. Сам характер тих прийнять нагадував чужинцям релігійні трапези. Ряд под бних фактів вказує, що того роду ритуал не був порожньою формою, навпаки він творив "символічну" дименсію

поведінки московських людей, що на психологічному рівні проявлялась у хворобливому підозрінні до чужинців, їх ненависті — від безбожної та "слатинныя Литвы" до тих, що мали "хохлы на головах" — ба навіть у практиці подвійних моральних норм.

В повищому насвітленні, теза проф. Гуттенбаха, що "інстинкт зберегтись" штовхав Московію на шлях експансії з метою забезпечення якнайбільшої географічної відстані між нею та її ворогами, набирає дещо іншого значення. Бо хоч його спроба звести "інстинкт зберегтись" до географічного фактора не витримує критики (зрештою московські "геополітики" того часу посідали страхітливо вбоге знання географії), фактом залишається, що саме ця експансія московської держави та створена нею географічна відстань, відбувалася з рівночасним послабленням відстані, що ґрунтувалась на її культурній ізоляції та релігійній виключності. Саме цією відстанню турбувалися московські царі та їх дорадники, мобілізуючи своїх підданих на "святі" війни в обороні московського царства. Травматичним виявом послаблення цієї відстані — послаблення, що відбувалося з ростом географічної відстані — був релігійний розкол сімнадцятого століття.

Спроба пояснити політичну поведінку московських володарів (включно з політикою експансії), постулюючи їх здібність відрізняти світські від релігійних інтересів, прагматичні від ідеологічних мотивів, чи тим більше, доказувати інструментальний характер їх політичних рішень, які вони тільки виправдували чи обороняли релігійними аргументами, становить, на мою думку, неісторичний підхід до історичних явищ. Бо відрізняти світські від релігійних інтересів, прагматичні від ідеологічних мотивів, чи врешті оцінювати релігійні міти (ідея третього Риму) як вигідні формули, значить користуватися поняттями та категоріями, що відносяться до структури модерного секулярного суспільства з такими його характерними прикметами, як культурна та соціальна диференціація, Entzauberung соціального життя в загальному та інструменталізація людських відносин в різних його ділянках. Цілком певно можна твердити, що ні структура московського суспільства, ні поведінка московських людей не були такими до кінця сімнадцятого століття. Можна також з певністю твердити, що московські люди — від царів та "книжників" починаючи, а на всіх тих "хлопах", "сиротах" та "рабах" кінчаючи — не дивились та не могли дивитись на релігію та сформовані на її базі міти, як на вигідні формули для маскуванню геополітичних інтересів, чи навіть територіальної експансії московської держави. Бо важко справді було б погодитися з подібною аналізою поведінки та мотивів

людей, світосприймання яких — концепція зовнішнього світу як теж визначення індивідуальної та колективної тотожності — проявлялося в половині сімнадцятого століття (на що вказують "Книги глаголемя космографіи" того часу) в ось якій формі!

"... королевство французское преже сего бывало и крещено от св. Апостол, ныне же от благочестия и от веры хрiстiанская заблудилися в злую веру латинскую и лютерскую... Земля Германія крещена была от. св. Апостола Павла, ныне от веры заблудилася в немецкую разную ересь, человецы же ласковы и смирны и слабы ко пiанству и к покою телесному".

В протывагу до цього "люторского" та "латинского" світу:

"Царство Россійское даже и доднесь стоит в православнои вере неподвижно, вера же благочестивая и божія церкви святым пением изрядно цветящеся, и во всей Європи подобной той земли и чудние нет и всякою лепотою пречудние не обретанется, светящеся благочестіем, а человецы подобием сановиты, бородаты и платьем одены".

Я зупинився довше над статтею проф. Гуттенбаха саме тому, що вона торкається проблем, що на них натрапляємо в статтях інших авторів. У статті проф. Сарнізіянза знаходимо твердження, які перекликаються з поглядами проф. Гуттенбаха. В одному місці, наприклад, він твердить ось що: "Немає доказу, що московська зовнішня політика була зумовлена месіянiстичними поняттями. Стосовно московської імперіальної експансії... війни територіального надбання були мотивовані не ідеологічно, але радше прагматично". Хоч автор висловлює цитований погляд дещо аподиктично, не даючи жодних доказів, він має передусім на увазі теорію третього Риму, на що вказує його кінцева завага: "Тому, що хіліастичний погляд, висловлений в теорії Третього Риму, мав далекойдучий вплив на розвиток російської суспільної думки стало спрощеним звичаєм ототожнювати теорію Третього Риму з російським імперіалізмом" (стор. 52).

Навіть в чисто описових статтях знаходимо думки, які перекликаються з поглядами проф. Гуттенбаха. Проф. Геттон, наприклад, бачить експансію Росії, як щось майже "необхідне", поскільки ця експансія була диктована геокомерційною позицією Росії (стор. 101-102). В цій екстремній формі вияснення російської експансії мало що не збігається з виправданням експансії. Цим я не бажаю очевидно сказати, що автор намагається виправдати російську експансію (тим більше свідомо). Радше, я стверджую факт, що цього роду вияснення імперіальної політики (не лише російської) сповняло в минулому та сповняє ще сьогодні ролю

вигідної раціоналізації — ще однієї ідеологічної формули для виправдання імперіяльної політики.

Мої завваги на працю *Російський імперіялізм* торкаються в основному тієї частини збірника, що в ній автори пробують вияснити генезу та форми територіяльної експансії московської держави. З теоретичного, чи точніше, методологічного боку дивлячись, ці спроби авторів залишають багато до побажання. Це відноситься особливо до однієї з основних проблем праці — а саме до історичного значення та ролі ідеології в суспільно-політичному житті та до її впливу на територіяльну експансію Росії. Бо хоч стаття редактора книжки, проф. Гунчака, розглядає питання ідеології (панславізму), вона становить тільки причинок (цікавий та вартісний) до історії суспільно-політичної думки. Його кінцева оцінка тієї ідеології, що в оригіналі звучить: "Like other great and noble utopias, Pan-Slavism was divorced from the realities of life, having lost sight of man's preoccupation with self-interest," дефініює людину (як це робив Руссо) природною *amour de soi*, як також переочує можливість, що навіть "відірвані від дійсности" утопійні ідеології можуть мати практичні наслідки в житті.

Варто пригадати, що Алдос Гакслі починає свою книжку *Brave New World* цитатою з Бердяєва: "Утопії виглядають сьогодні набагато ближчими до здійснення, як ми досі вірили", додаючи при цьому з деякою іронією, що може хтось вимріє у майбутньому спосіб, як утекти від утопій, щоб повернути до неутопійного існування — менше досконалого, але зате ж більш свобідного.

Надзвичайно вартісною, на мою думку, залишається описова частина книжки, в якій автори розглядають детально та на базі багатого фактажу формування російської імперії. Компетентна оцінка тієї частини праці збірника, одначе, належить професійним історикам, до яких я себе не зараховую.

СОЛЖЕНИЦІН ЯК ІСТОРИК І ПОЛІТИК

Юзеф Лободовський

Стаття Юзефа Лободовського під цією назвою появилася у польській газеті Вєдомосці (Лондон) від 6 липня 1975 року. Передруковуємо її тут, з деякими скороченнями, у перекладі Івана Кошелівця. — Редакція.

Авторові *Архіпелагу ГУЛаг* як письменникові і керівникові антибільшовицької опозиції належить визнання, пошана і подив. Солженіцин, одначе, щораз частіше виступає в ролі історика (історіософа) і політика, а це цілком інша нута. Уже певний пасус у славнозвісному *Листі до керівників Радянського Союзу* дуже мене стурбував і спонукав до критичної чуйности. Солженіцин висунув у тому листі припущення, що з бігом часу треба буде зректися "з балтицьких країн і Закавказзя, а може бути, також і з частини України". Як це належить інтерпретувати? Щодо України, то на цю тему поговоримо докладніше. Але що з Кавказом? *Закавказзя* — це Грузія, Вірменія, Азербайджан. А що ж з цілою рештою — з Дагестаном, Чеченією, Кабардою, Черкесією (Адигєєю)? Чи кавказькі верховинці не мають жадних прав, тільки тому, що царський уряд (меншою мірою), потім радянський уряд (уже без жадних обмежень) винищували ці народи господарсько і біологічно? Рештки черкесів, інгушів, чеченців, лезгінців, аварів мають зникнути з лиця землі і стати погноєм російського імперіялізму?

В одній з двох статей, помічених у збірнику *З-під брил*, Солженіцин зробив закид більшовикам, що вони збройною силою опанували балтицькі країни, Закавказзя, Середню Азію. Про Білорусію й Україну цим разом ні слова. В іншій статті він порушив справу морального очищення всіх народів через каяття і відпокутування вини. Це справді шляхетна ініціатива, але під пером Солженіцина вона набирає прикмет радше несподіваних і досить неприємних.

Тут автор ступає на терен історії, а як це робить, зараз переконаємося. Солженіцин визнає, що Росія багатократно кривдила польський народ, отже, має щиро признатися в поповнених провинах. Називає участь у трьох поділах, придушення повстань 1830 і 1863 років, русифікацію, двозначну поведінку російського уряду в 1914-16 роках. Можна б цей список провин і кривд чудово поширити, але дякувати їй за те. На жаль, відразу ж після того Солженіцин кидає речення, котре мене спантеличило, "Зате

скільки ж то разів росіяни каюлися, від Герцена починаючи, і завжди освічене суспільство співчувало полякам до тої міри, що в прогресивних колах польська незалежність вважалася за таку саму мету війни, як сама перемога Росії". Ще крок, і ми дізнаємося, що Російська імперія вступила у війну 1914 року головне на те, щоб вибороти польську незалежність...

На користь Солженіцина треба чесно відзначити, що він не ухилився від обговорення кривд, яких завдав Радянський Союз польському народові під час другої світової війни. "... пам'ятають усі удар у спину конаючій Польщі 17 вересня 1939 року; і знищення цвіту польської інтелігенції; і окремо Катинь; і зловтішне холодне стояння наше на березі Висли у серпні 1944 року, спостереження в біноклі, як на тому березі Гітлер душив варшавське повстання національних сил — щоб їм не встати, а ми вже знайдемо, кого поставити в уряд (я був там поруч і говорю впевнено: при динаміці нашого тодішнього руху форсування Висли не було для нас жодною трудностю, а змінило б долю Варшави)".

Добре, це каяття, висловлене росіянином. Але зараз далі долоні, вже складені до оплесків, безрадно спадають, бо дізнаємося, що наше польське каяття повинне виглядати набагато більшим, бо — не здригайтеся читачі — ми на протязі історії завдали набагато більше кривд Росії, ніж Росія нам. Солженіцин поквално вираховує всі польські страшні провини.

"У попередні віки розквітла, сильна, самовпевнена Польща не коротше в часі й не слабше завойовувала і гнобила нас (XIV-XVI — Галицьку Русь, Поділля. У 1569 році по Люблінській унії приєднання Підляшшя, Волині, України. В XVI — похід на Русь Стефана Баторія, облога Пскова. У кінці XVI віку придушено козацьке повстання Наливайка. На початку XVII — війни Сігізмунда III, два самозванці на російський престол, захоплення Смоленська, тимчасове захоплення Москви; похід Владіслава IV. У ту мить поляки ледве не позбавили нас національної незалежності, глибина тієї небезпеки, була для нас не менша від татарської навали, бо поляки зазіхали і на православіє. І в себе в середині систематично гнобили його, заганяли в унію. В середині XVII — придушення Богдана Хмельницького, і навіть у середині XVIII — придушення селянського повстання під Гуманню). І що ж, чи прокотилася хвиля співчуття в польському освіченому суспільстві, хвиля каяття в польській літературі? Ніколи жодної. Навіть аріяни, наставлені проти всяких війн взагалі, нічого окремо не висловили проти підкорення України і Білорусії. За нашої Руїни східня експансія Польщі сприймалася польським суспільством як нормальна і навіть похвальна політика. Поляки уявляли самі себе — обраним Божим народом, бастионом християнства, з завданням

поширити справжнє християнство на "півпоган"-православних, на дику Московію, і бути носіями університетської ренесансової культури. І коли в другій половині XVIII Польща зазнавала занепаду, потім і по розподілах її, публічно висловлювалися про це міркування, співчуття, вони носили характер державно-політичний, але ніяк не етичний".

По прочитанні цих уваг я дійшов до сумного висновку, що Солженіцинове знання історії не вийшло понад рівень радянської школи, яка завжди жертвує правдою на користь пропагандивних цілей. Я волюю сприйняти справу саме так, ніж написати, що Солженіцин знає історичну правду; у цьому другому випадку я мусів би підозрівати його у свідомому фальшуванні, а такого закиду не хочу висувати. Найкраще буде, якщо піддамо всі факти, подані Солженіцином, спокійній аналізі.

Похід Баторія на Великі Луки, Полоцьк, Псков — був, за Солженіцином, важкою кривдою, завданою Росії Польщею. Як добре відоме, Баторій, вступивши на польський престол, одідиичив від своїх попередників лівонську війну. Іван Грозний прагнув досягнути того, що щойно по сто з гаком роках пощастило Петрові I: відкриття вікна в Європу. Завоювання Лівонії відзначалося з боку московських військ крайньою жорстокістю, що перевищувала навіть татарські вчинки. Великий майстер хрестоносців Кеттлер звернувся за допомогою до Сігізмунда Авґуста, звідси війна, яку виграв дещо пізніше Баторій. У чому ж, отже, була "вина" і "кривда"? Найочевидніше в тому, що поляки не хотіли бездіяльно приглядатися, як "визволителі" Грозного вирубували впень лівонські села й міста. Історія цієї війни здавна належить до історичної абетки. Солженіцин не знає її?

Іншим польським "злочином" має бути похід Владіслава IV. Знову абетка. Москва не могла переболіти давнішої втрати Смоленська, а крім того, терпляче чекала на помсту за самозванців, за Жолкевського в Кремлі, за розбої лісових людей. Перша нагода прийшла в 1621 році, коли наступив напад турків і Хотинська війна. Уже Михайло Федорович збирав полки, щоб ударити на оголену від військ Литву, коли прийшла вестка, що турки відступили від Хотина треба було відкласти реванш до іншої, сприятливішої нагоди. Надійшов 1632 рік, смерть Сігізмунда III, конвокація й елекція. Цим разом у Москві не зволікали, була виповіджена війна, обложено Смоленськ. Кремлівські статисти вважали, що елекція потриває достатньо довго, щоб відзискати все те, що попередньо було втрачене: Смоленськ, Стародуб, Козельськ, Полоцьк, Великі Луки. Не вдалося, елекція тривала коротко, Владіслав IV з'явився під Смоленськом своєчасно і розгромив армію під командуванням боярина Шеїна, який за

поразку заплатив власною головою. Між іншим: у тогочасній Московії панували ті самі звичаї, що й у Туреччині, з невеликою технічною різницею: побитий головнокомандуючий у Туреччині отримував від султана шовковий шнур й або сам вішався, або його душили; побитого московського головнокомандуючого чекала сокира ката ("Лобное место").

Забавно звучать претенсії Солженіцина до поляків про захоплення Галицької Русі, Поділля, Волині, України, про придушення повстання Наливайка і про Гумань. Виходить, що то також були замах на Росію і на її стан посідання? Наш історик з неконче правдивої події загнався так далеко, що написав про збройний підбій України і Білорусії. Чи я маю нагадувати, що коли дійшло до Городельської унії, Україна і Білорусія становили складову частину Великого Князівства Литовського, а не жадної Росії, якої взагалі ще тоді не було навіть у словниках?

Отже, ні, *этот номер, господа, не пройдет* (цей номер, панове, не вийде). Коли мова про Україну і Білорусію, про Наливайка і Гумань, то це є поррахунки між поляками, з одного боку, українцями й білорусами — з другого. І тільки ми, поміж собою, маємо право домагатися взаємного каяття. Росіянам до того — зась! Нехай не пхаються в ролі обвинувачів, оборонців, суддів, а й особливо — сповідальників. Нічого з цього не вийде!

А яка з цього всього наука і мораль? Зовсім звичайно виявляється доведеним, що коли Солженіцин з польсько-українського конфлікту робить конфлікт польсько-російський, український народ для нього не існує, він є відгалуженням великого російського народу. Україна — лише провінція, українці — лише плем'я, мова українська — діалект, наріччя російської. Тепер належало б запитати оригінального історика, як то сталося, що українські козаки (запорожці) пару разів ходили на Москву спільно з поляками? (*Вернулись поляки, казаков привели... Поляки и казаки, казаки и поляки нас паки бьют и паки, мы ж без царя, как раки, горюем на мели* — О. Толстой). Петро Конашевич-Сагайдачний, один з переможців під Хотиним (поруч з Ходкевичем, Любомирським і королевичем Владіславом), був напевно зрадником, який підносив блюзнірську руку на Москву "білокаменну". А Виговський, що розгромив московські війська під Конотопом? А Мазепа й Орлик? Усі названі мали свої поррахунки, часто криваві, з поляками, але не в ім'я Росії. Це також історична абетка, якої Солженіцин, як здається, не тримав у руках. А якщо тримав, то тим гірше для нього.

Дуже прикра справа ці спростування школярських помилок знаменитого письменника. "Придушення селянського повстання під Гуманню". Передусім самі селяни на власну руку нічого не

зробили б, якби не козацькі загони, що прийшли з Низу. Подруге, повстання було спровоковане емісарам Катерини II, що, зрештою, не позбавило його народного характеру. Потрете, і це факт найважливіший, придушенням повстання зайнялися російські війська, що прибули на Правобережжя, з тим, що полонених його керівників видано полякам. Такий шедевр підступної політики! Найперше спровокувати вибух, потім його придушити, а далі видати Гонту і Залізняка, аби все odium по їх жорстокій екзекуції впало на поляків.

Солженіцин пише, що польські запізнені співчуття мали "характер політично-державний, а не моральний". З цього дальший висновок, що лавреат Нобеля не знає польської літератури. Пізнання її не є нічим обов'язком, але в такому випадкові ліпше не підносити голосу, бо можна легко скомпромітуватися. Виходить, не існувала в польській поезії романтична "українська школа", а дещо пізніше повісті Міхала Чайковського і Юзефа І. Крашевського. Солженіцин, звичайно, знає *Полтаву* Пушкіна. Нехай сконфронтує ту поему з *Замком Каньовським* Северина Гоцинського, а також з *Беньовським* і *Срібним сном Саломеї* Словацького! Щойно тоді він переконається, яка різниця, власне м о р а л ь н а , між поставою великих письменників польських і російських щодо історичних кривд, завданих українському народові.

Якщо знання Солженіцина з минулих віків стоїть на поземі патріотичних *Вечорів під липою* (якби вони в російщині існували), то не ліпше вийшов він і в тому, що написав про події в 1918-39 роках. Знову цитата дещо задовга, але на це немає ради, не маю права позбавляти Солженіцина жадної рації, жадного аргументу.

"Але, може, польське каяття виявилось в *ділах*? Понад століття зазнавши гіркоти розділеного стану, ось Польща одержує за Версальським миром незалежність і немалу територію (знову коштом України і Білорусії). Перша зовнішня дія її — в 1920 році напасти на Радянську Росію — напасти енергійно, взяти Київ і мати мету вийти до Чорного моря. У нас у школах вчать (щоб було страшніше), що це був 'Третій похід Антанти' і що Польща координувалася з білими генералами, щоб відновити царат. Дурниця, це була *самостійна* дія Польщі, що перечекала розгром усіх білих сил, щоб *не* бути з ними у мимовільній спілці, а самостійно грабувати й кромсати Росію у її найбільш розтерзаний мент. Ця мета Польщі не цілком удалася (але контрибуцію з Советів взято). Тоді друга зовнішня дія її, 1921 року: незаконне відторгнення Вільни зі всією областю від слабкої Литви. І ніяка Ліга Націй, ніякі заклики й намовляння не впливали: так і протримала Польща захоплений шматок до самих днів свого падіння. Хто

пам'ятає її національне каяття у зв'язку з цим? (До речі, здійснював агресії соціаліст Пілсудський, суджений у тому самому процесі, що й Олександр Ульянов). На українських і білоруських землях, захоплених за договором 1921 року, ведено неухильну польонізацію, по-польському звучали навіть православні церковні проповіді і викладання закону Божого. І горезвісного 1937 (!) року по той бік кордону також валили православні церкви (понад сто, серед них — і варшавський собор), заарештовували священників і віруючих”.

Наведений текст копромітує історичну освіту Солженіцина ще в більшій мірі, ніж наведені перед ним цитати, що стосуються давніших часів. Чув дзвін, але не має поняття з якої парафії. Версальський мир не відновив Польщу, а лише прийняв до відома її існування. І якби контрнаступ з-над Вєпра не вдався, жаден Версаль нічого нам не допоміг би. Київський похід, за Солженіцином, був влаштований не на те, щоб утворити незалежну Україну, лиш на те, щоб "грабувати і кромсати Росію". Тим "грабіжником" був не тільки Пілсудський, а й так само його союзник Симон Петлюра, якого Солженіцин взагалі не згадує: чи таки не чув про нього? Захоплення Вільни також для нього імперіялістичний грабунок. Цим разом, одначе, не визнав польської акції як спрямованої проти Росії, очевидно, ще не довідався, що Вільна *это истинно русский город*.

Досить загадково прозвучало зацитоване з *Листа до вождів Радянського Союзу* про евентуальне зречення з деяких земель. "Можливо, — написав Солженіцин, — також з частини України". Коментуючи це твердження, один з визначних українських публіцистів висунув припущення, що Солженіцин мав на думці землі Червенські і Волинь. Можливо. А коли так, то чому не висловити це ясно і недвозначно? Але в тому немає жадної послідовности. Бо коли, як виходить з усього, поляки, кривдячи українців, кривдили Росію, то Львів був завжди містом російським. Знаємо, хто був винахідником цієї "історичної" тези, недобре, одначе, що Солженіцин на неї пристає.

Ігор Шафаревич, визначний, як я читаю, математик, у виступі, беззастережно рекомендованому від Солженіцина, заявив, що Росія ніколи України не кривдила, а жертвою число один советської тиранії є російський народ. Тут уже все так дуже помішалось, що не відомо, де, хто з ким, як і про що йдеться. Навіть не відомо, звідки (з Марса, Сатурна чи з не відомої астрономом галактики ім. Карла Маркса) прибув войовничий люд комуністів, доконуючи напад на нещасну Росію. Адже, наприклад, масовий голод на Україні в 1932-33 роках був організований тими таємничими прибульцями, натомість росіяни за те не

несуть жадної відповідальности. Комунізм є явищем імпортованим, штучним, яке не має нічого спільного з чисто російськими традиціями.

Ну, що ж, пам'ятаю з дитинства, як за громадянської війни розумували в "білому" таборі. Троцький, Каменев, Зінов'єв — то жиди. Ленін — півжид, Дзержинський — поляк. *Россія здесь ни при чем, бей жидов, спасай Россию!* (Росія не має з тим нічого спільного, бий жидів, рятуй Росію!).

Коли в одній з моїх статей у лондонському *Turodnyu Poolskym* я звернув увагу на те, що не гоже згадувати одним духом Солженіцина й імена таких велетнів, як Толстой і Достоевський, на мене відразу ж напали. Повчали мене, що з погляду морального Солженіцин на цілу голову переростає тих двох письменників. Непорозуміння. Ішлося мені про оцінку мистецьку, а не етичну. А тепер мушу ствердити, що коли мова про політичні й історіософічні концепції, Солженіцин стоїть дуже близько до Достоевського і часто-густо з ним утотожнюється. Хтось сказав, по прочитанню згаданої статті, що "з Лободовського промовляє письменницька заздрість". Якщо тепер, пишучи про Солженіцина як про історика і політика, зіставляю його з Достоевським, то вже жодну заздрість не може бути й мови. Зрештою, вже інші зауважили цю збіжність, між ними редактор українського місячника *Сучасність* Іван Кошелівець (див. ч. 173, травень 1975).

Достоевський зятято протестував проти оскарження Росії в імперіалізмі і політиці збройних підбоїв. Навпаки, Росія, за автором *Бесов*, завжди присвячувала себе справі загальнолюдських інтересів і ніколи не заплямувала себе збройними підбоями. А ось що мав до оприлюднення Солженіцин у збірнику *3-під брил*: "Навіть вигравши велику європейську війну проти Наполеона Росія ніяк не поширила своєї влади на Східню Європу. Вона бралася придушувати угорську революцію — на користь Габсбургів, забезпечувала пруський тил у 1866 і 1870, нічого за це не взявши, тобто безкорисно підносила німецькі держави. Навпаки, саму її вони ж уплутували в балканські й турецькі війни, вона програвала і при велетенських ресурсах і замахав так ніколи й не здійснила мрії своїх керівних кіл про протоки, хоча ж і в останню погибельну для неї війну вступила з цією головною метою. Росія часто виявлялася виконавцем чужих завдань, зовсім не своїх. Безліч промахів її зовнішньої політики ставалося від браку практичного розрахунку на верхах, від бюрократичної незграбної бюрократії, — але почасти, очевидно, й від деякої частки ідеалізму в уявленнях керівників, що заважало їм послідовно здійснювати в житті національний егоїзм".

Справді, знову опускаються руки. Солженіцин не знає історії

абож вважає, що пише для неписьмених, що ні в чому не орієнтуються, отож, повірять у кожну нісенітницю? Росія не опанувала проток з причини "певного ідеалізму" чи тому, що західні держави до того не допустили? На берлінському конгресі невдячний Бісмарк позбавив Росію багатої здобичі, а за наших часів постанови в Теграні, Ялті і Потсдамі, на жаль, не охоплювали Туреччини. Солженіцин гадає і хоче переконати нас, що в 1848 році Микола I вислав свою армію на Угри, щоб приподобитися Габсбургам. Було, річ проста, інакше. Микола органічно ненавидів визвольні рухи, до того ж Угри були надто близько до Польщі, тож хотів уникнути ризику нового повстання. Тепер з легкої руки Солженіцина довідуємося, що керував ним типово російський "ідеалізм".

Прибувши до Стокгольму, щоб одержати нагороду Нобеля, на питання одного з журналістів, чому він відкидає західну демократію, Солженіцин відповідав більш-менш у такому сенсі: демократія того типу для Росії негодяща, потрібна сильна центральна влада. бож у противному разі могло б дійти до війни між народами. Якими народами? Хто вибирається до збройного нападу на Росію? Ніхто! То Москва зважає на евентуальність збройної розправи з поневоленими народами, якщо вони спробують здобути на свободу. Не бачу іншої інтерпретації стокгольмської заяви Солженіцина. Сильна влада по упадку комунізму потрібна буде, щоб імперія не розвалилася на складові національні частини і щоб непорушна цілість могла в дальшому здійснювати свій традиційний "ідеалізм".

Приступив до писання цієї статті з почуттям найбільшої прикрости. Коли кілька років тому перекладав на польську спочатку оповідання *Матрьонин двір*, а дещо пізніше повість *Раковий корпус*, я з кожним днем праці переймався все більше почуттям пошани до Солженіцина як письменника. Ця пошана поглиблювалася мірою надходження відомостей про поставу Солженіцина, коли розпочалися партійно-адміністративні переслідування. Але віддаючи належне його письменництву і цивільній відвазі, не маю обов'язку з телячим захопленням сприймати його історично-політичні висловлювання. Як історик він неповажний; як політик справляє враження наївної дитини. Як було б чудово, якби він відмовився від зайнят'я як історією, так і політикою!

Солженіцин і ті найновіші емігранти, що групуються навколо нього і мислять так само, як він, приписують Росії ролю обновительки людства. Не в розумінні устрою, як того хочуть комуністи, а духово і морально. Бо, згідно з ними, російський народ стільки пережив, стільки витерпів, що лише він один здолає відновити людство, з'їдене на Заході матеріалістичним

гедонізмом. Це жадне нове відкриття. Подібні думки плекали й проголошували російські слов'янофіли понад сто років тому. У політичних писаннях Солженіцина оживає старий православно-націоналістичний месіанізм.

Так Достоевському, як і Шафаревичеві (тож так само й Солженіцину) належить визнати єдину рацію. Захід є важко хворий. Але чи власне саме російський народ здолає його вилікувати? Чи прокажений справді найліпше надається на лікаря? Я не є русофілом, як то від чверть століття вважає мене В. А. Збишевський; не є русофобом, я у цьому напевно запідозрює мене Юзеф Мацкевіч. Дуже люблю російську мову, на мій погляд, одну з найкращих і найзвучніших мов світу. Люблю і високо ціню російську літературу, а особливо поезію, хоч не є це некритичний підхід закоханого.

Натомість не зношу месіаністичного російського імперіялізму, *Третього Риму*, православно-політичних містицизмів, достоевщини, шигальовщини, нечаєвщини, російської манії виступати в ролі апостолів й ізбавителів. Велика шкода, що Солженіцин зраджує останнього часу нахил піти власне тією дорогою, яка не доведе до щастя ні людства, ні російського народу. Найвищий час забути божевільні запевнення темного фанатичного ченця, який оголосив, що в Москві знаходиться пуп земної кулі. Викинення того погляду на смітник зичу всім росіянам, з Олександром Ісаєвичем Солженіцином на чолі.

І щоб не було жадних непорозумінь: навіть найгостріша критика його історичних оцінок і політичних поглядів ні в чому не порушує пошани, яку всі ми повинні мати до нього як людини і письменника.

РЕВОЛЮЦІЙНА КОНЦЕПЦІЯ І НУКЛЕАРНА ЗБРОЯ

Анатоль Камінський

I

Є три основні аспекти, в яких нуклеарна зброя впливає докорінно на теорію і практику сучасної концепції революції.

Перший з них, це — міжнародний, який робить революцію основним фактором міжнародних перемін. Нуклеарна зброя і зокрема нуклеарний баянс щонайменше "заморожують", якщо не стабілізують кожночасну міжнародну конфігурацію в тому сенсі, що гальмують, якщо зовсім не виключають глобальний конфлікт у формі такої, чи іншої світової "гарячої" війни. Цей стабілізуючий фактор нуклеарної зброї, що його головною причиною є страх перед знищенням атомовою війною, очевидно, є попри все в багатьох відношеннях дуже релятивним, але тим не менше він став певним "реалітетом" міжнародної політики і дипломатії, хоча й не виключає він можливості світової, регіональної чи й двосторонньої війни великопотуг з ужиттям нуклеарної зброї. Не зважаючи на всі детантські і позадетантські договори, домовлення на вершинах, заяви і численну літературу про "неможливість нуклеарної війни", вона є можливою і, до речі, протягом останніх 15 років було вже кілька ситуацій, в яких вона могла заіснувати.

Це поперше. Подруге: нуклеарна зброя зовсім не виключає конвенціональних, звичайних воєн, мовляв, під тиском нуклеарної зброї і так немає надто великої небезпеки, що льокальний збройний конвенціональний конфлікт не буде завжди обмежений у своєму засягу і характері. Очевидно, що таке міркування є двосічним, бо якщо конвенціональні війни "заморожуються" страхом перед їхнім перетворенням у нуклеарні, то одночасно, тим не менше, ті ж конвенціональні війни залишаються все одно потенційними джерелами їхнього поширення в нуклеарні.

Для нас однак є важливим інший аспект цієї справи, а саме вплив отого диктату "нуклеарної зброї" на саму концепцію і ролю революційних рухів у світі, значення яких зростає і поширюється. Врахували це у своєму політичному концептуванні вже давніше, наприклад, червоні китайці, які, до речі, не виключаючи взагалі

нуклеарної війни, сконцентрували свою увагу на випрацюванні революційної концепції у глобальному масштабі. Як відомо, в основу цієї концепції вони поставили слаборозвинені країни, як "революційне село", проти індустріалізованого світу, як "імперіалістичного міста". В це "місто" вони, очевидно, включили не лише США і Захід, але й теж СРСР. Тут не важно, що така глобальна стратегія революції була тільки поширеною проєкцією китайської комуністичної революції, яка була, як відомо, передусім селянською за своєю структурою і характером. Важливішим був факт висунення такої концепції у формі "визвольних революцій" передусім для т. зв. третього світу, як сучасної найбільш ефективної форми боротьби за соціальне і національне визволення та найбільш ефективний принцип перетворення існуючого світу "революційним шляхом". Китай поставив на місце війни "революційну війну", чи просто революцію, як головний фактор у формуванні, чи пак переформуванні міжнародної ситуації, пропонуючи одночасно своїх п'ять принципів невтручання і співжиття в міжнародній дипломатії. Контroversією, яка в даному випадку, могла б виглядати евідентною, китайці розв'язали однак дуже зручно, вказуючи на те, що революційні рухи мають бути автохтонні, "народні", органічні, а не накинуті ззовні, що й зовсім не суперечить п'ятьом принципам між-державного спілкування.

Залишаючи на боці саму концепцію революції у китайській формулі "село проти міста", треба підкреслити, що в загальному значення і роля революції, як засобу внутрішніх і зовнішніх перемін, зростає не лише як підміна нуклеарної війни, але як заміна всякої війни взагалі. Чим "триваліші" будуються основи для такого чи іншого миру, чим більше виключається всяку війну, як "засіб міжнародного спілкування", тим більшою і важливішою стає роля революції. Зокрема якраз у світі, який не лише робить кілометрові кроки в поодиноких ділянках соціального, економічного, воєнного, наукового й інших ділянок життя, перебуваючи в процесі постійних перемін, але який одночасно нагромаджує в собі таку масу різnorodних соціальних і економічних та політичних протиріч, таку масу суспільно-політичного "вибухового пороху", що його розвантаження і розв'язання ніколи не можна виминути. І якщо в даному випадку меншає роля війни, то автоматично зростає роля революції, як міжнародного фактора.

Виразником того "міжнародного" цілеспрямування і ролі революції назовні є ніщо інше, як поставання все нових незалежних держав, які здобувають своє представництво в Об'єднаних Націях. Очевидно, що це є показником передусім національного характеру цих революційних змін, незалежно від того, що внутрішньо вони часто відбуваються у рамках такої чи іншої універсалістичної соціально-економічної доктрини, включно з марксизмом, яка формально не раз суперечить автохтонному націоналізмові.

II

Другий аспект впливання нуклеарної зброї на теорію і практику революції є структурально-концепційний. Нуклеарна зброя зміцнює і поширює ролю технічної інтелігенції й інтелігенції взагалі в революційному потенціалі. Треба пам'ятати, що нуклеарна зброя це не "деус екс махіна", але широкий науковий, технологічний і суспільний процес, який захоплює широкі кола інтелігенції і робітництва, безпосередньо і посередньо. Нуклеарна зброя є органічно пов'язана з самим "комп'ютерським суспільством", "науково-технічною революцією" в економіці і є своєрідним виміром "після-індустріалізованої" ери. І якщо зважити, що майбутні революційні процеси проходять під знаком вирішальної ролі в них інтелігенції і робітничої класи, то саме нуклеарна зброя помножує питому вагу інтелігенції в її союзі з робітництвом у майбутній революції.

Отож, наявність нуклеарної зброї треба розглядати, з одного боку, в контексті ролі технічної інтелігенції в майбутньому суспільстві взагалі, і, з другого, її треба аналізувати в рамках розвитку самої майбутньої революції. Ще в 1966 році писав Мішель Гардер, що в СРСР "не оминати цього моменту, коли справжня еліта країни, технічна інтелігенція буде почувати себе спроможною сягнути по владу. Вже сьогодні існує де факто опозиція всередині пануючої совєтської класи між високими достойниками апарату і вищими прошарками технічної інтелігенції, тобто науковцями, професорами, директорами підприємств і т. д. Ця опозиція може тільки зростати з приходом нової генерації.¹ І в цьому відношенні нуклеарна зброя і все, що пов'язане з нею та відбувається довкола неї, це — додатковий інструмент сили в руках технічної інтелігенції.

Очевидно, що передумовою ужиття цієї сили, як інструменту тиску, є саме програмове цілеспрямування інтелігенції і тому ми вище й зазначили, що йдеться про революційну інтелігенцію. Для ілюстрації можна навести таке порівняння: уявім собі академіка Сахарова не як реформіста, який демократизацією і лібералізацією суспільства і режиму, хоче рятувати СРСР, але тисячі Сахарових, як революціонерів. Їхня ефективність моментально зростає і відповідно переходить в дію, і їхні шанси натиску здійснюються не лише по лінії обмеженої лібералізації чи демократизації, але й спроможні перейти ці тенденції, як етап, і довести до справжніх, революційного порядку, перемін.

В цій чи іншій ситуації цей розвиток не обмежиться до самої технічної інтелігенції і захопить ширші кола суспільності, а передусім робітничу класу. Як писав Альфред Дж. Меєр ще в 1962 році "у конфлікті між партією і менажерами обидві групи будуть пробувати

---

1. Garder Michel "Liegt das Soviet System in der Agonia", Die Welt, Hamburg, 9 January 1966.

активно втягнути в цей конфлікт широку масу, а щонайменше індустріальне робітництво".² Тим інтенсивнішим буде цей феномен саме не в "еволюційному процесі", але в умовах революційної поляризації сил, коли технічна інтелігенція буде намагатися знайти підтримку не тільки в робітничих колах, які мають безпосереднє відношення до індустріальних процесів, але й поза ними.

Збільшення суспільної потужності революційної технічної інтелігенції при допомозі атомової зброї полегшує набагато саме питання організованості революційного процесу, в тому змислі, що воно виключає потребу якихось більших конспіративних груп чи формацій, які є необхідні в умовах тоталітаризму для розгорнення того, що називаємо "неорганізованою організованістю".

Іншими словами, роля керівних огнищ революції, які в умовах революційної ситуації мають унапрямувати спонтанні антирежимні сили у формі "неорганізованої організованості", в таких обставинах дуже сильно зміцнює стосовне атомове "огнище" революції, і тим самим заступає великою мірою брак інших організованих центрів. А передусім воно може служити запальником для ширшого революційного процесу, а не лише бути інструментом натиску для "еволюційних змін".

Самозрозуміло, що в даному випадку ми маємо на увазі саму тільки механіку і структуру революційного процесу без його політичного профілю, який може бути різним і який не завжди мусить співпадати з нашою політичною програмою. Але це вже окрема справа.

Так само нуклеарна зброя поширює не лише ролю самих наукових кіл інтелігенції взагалі у революційному процесі, але в не меншій, а радше ще в більшій пропорції скріплює силовий потенціал військових кіл, в розпорядженні яких є ця зброя. Військо є так чи інакше дуже важливим чинником в революційній ситуації, а ще важливішим для революційного процесу є військо по боці революції з атомовою зброєю. Цей факт помножує його силу на багато разів.

І знову ж тут питання ролі військового аlementу в революційному процесі не можна розглядати у вузько-професійному чи "хунтівському" сенсі, але треба його аналізувати в ширшому, суспільному, як це показують хоча б недавні події в Греції чи в Португалії чи у "третьому світі".

У російському політикумі протягом історії військо відігравало дуже важливу ролю у формуванні внутрішнього обличчя Росії. В аналах історії залишилися не лише декабристи, але й усякі бунти гвардійських полків на царських дворах, як майже своєрідна "звичаєва норма" перемін на царському троні. В 1905 році революціонери програли, бо не мали по своєму боці війська. В 1917 революція була переможною, бо її

---

2. Alfred G. Meyer, Twenty Years On, The Future of Communist Society, (New York, 1962), p. 193.

розпочали і перевели солдати. І вкінці ніхто інший, як саме Жуков врятував Хрушова своїми танками перед Берією.

Так чи інакше, як показує приклад підпільного "Союзу боротьби за політичні права" Гаврилова в 1960-их рр. і випадок Жукова в 1950-их рр. у російському воєнному середовищі існують потенційні сили, як революційного, так і "бонапартського" напрямку. До речі, на Заході дуже часто чується голоси про "еволюцію" СРСР в напрямі до бонапартизму, який згори ідентифікується із ще виразнішим націоналістичним, шовіністичним, російським курсом у внутрішній політиці.

Для нас, в обох випадках дуже важливим є участь українського елемента в цих процесах, роля якого буде визначатися передусім його національними почуваннями і національно-політичною свідомістю. Загально відомо, що советська армія є однією з головних русифікаторських кузень для неросійських народів. Багато теж із наших Іванів, повертаючися з "армії", стають "Ваньками" і переходить на "общепонятний" язик. До речі, це серйозна проблема, яка разом з усією демографічною, соціально-економічною, політичною і культурною русифікаційною політикою, творить загрозу для нашого національного організму. Але одночасно не треба забувати, що російська армія була такою ж русифікаційною кузнею в часах царату і що з цієї ж царської армії вийшло чимало пізніших українських генералів і політиків.

III

Третій основний аспект впливу атомової зброї на теорію і практику революції є технічно-силовий. Його виміри, до певної міри ми вже заторкнули попередньо, вказуючи на збільшення самої суспільної потужности революційного потенціалу технічної інтелігенції при наявності нуклеарної зброї. Тепер же, однак, нам йдеться про вихідну цієї потужности, а саме: саме збільшення ударної, матеріально-технічної сили революційної боротьби при допомозі нуклеарної зброї. При тому суттєвим тут є не тільки збільшення терористичної сили революційного потенціалу, але помноження саме його всього силового удару. Пишучи про тероризм в наших часах, Дейвід Фромкін твердив, що "надто малі, щоб накинути свою волю мілітарною силою, терористичні банди є сьогодні тим не менше спроможні спричинити чимало шкоди, щоб застрашити і зашантажувати уряди світу. Тільки молерна технологія робить це можливим — базака, пластикна бомба, ручний кулемет і, мабуть, за горизонтом, нуклеарна міні-бомба..." Цей же автор пише, що "ця трансформація уможливила тероризмові вступ на політичну арену на нову скалю..."³

В такому випадку роля "нуклеарної бомби", як інструменту

---

3. David Fromkin, "The Strategy of Terrorism", Foreign Affairs, July 1975, p. 683

тероризму, обмежена тільки до викликання загрозованої ситуації того чи іншого характеру. Шойно пізніше ця нуклеарна зброя стає складовою, інтегральною частиною цілого революційного процесу коли вона вже виходить поза рамки "тероризму" і стає одним із вимірів воєнної сили революції. За таких обставин не лише стратегія і тактика революції, але й цілий революційний процес може змінитися відповідно до того, в чіх руках і в яких умовах знаходиться нуклеарна зброя. В найгіршому разі вона є в стані паралізувати чи неутралізувати такий же нуклеарний потенціал режиму, незалежно від того, що в нього нуклеарний арсенал куди сильніший, а в найліпшому випадку — може правити за ефективний інструмент натиску, який готов навіть зменшити людські і матеріальні жертви революції при одночасному досягненні своєї політичної мети. Пишучи тільки про сам тероризм, Фромкін твердив, що саме "у замкнених суспільствах, стратегія (тероризму) показала, що авторитарні режими є супроти неї властиво імпотентні, не зважаючи на їхню зовнішню мужність".⁴

IV

Є ще один структурально-концепційний аспект впливу нуклеарної зброї на революцію, який може заіснувати у випадку застосування нуклеарної зброї у "гарячій війні". У своїй праці *Чи Радянський Союз перетриває до 1984 року?* А. Амальрік писав про наслідки евентуальної війни з Китаєм на розвиток революційних процесів в СРСР, і зокрема твердив, що

"Почнуться спорадичні зриви народного невдоволення чи льокальні заворушення, спричинені, наприклад, нестачею хліба. Їх здушать за допомогою війська, що в свою чергу приспішить упадок армії. Очевидно, що будуть вжиті т. зв. внутрішні війська безпеки і якщо можливо, війська іншої національності, ніж населення, яке буде робити заворушення, але все це тільки загострить ворожнечу між національностями".⁵

В нашому випадку ми маємо на увазі іншу можливість — нуклеарну війну — і евентуальне знищення міст і робітничих центрів атомовою зброєю. В такій ситуації прийде до надмірного послаблення не лише міського населення в загальному, але теж скупчень інтелігенції і робітничої кляси. У висліді це означало б послаблення ролі інтелігенції і робітничої кляси, як головних факторів революційного процесу майбутнього. Відповідно до того, як далеко сягнуло б це знищення, зменшалася б теж питома вага цих кляс у революційному процесі, не позбавляючи очевидно потенції тієї вершкової частини технічної інтелігенції, яка збереглася б і мала б доступ до модерних засобів війни.

4. Ibidem, p. 691.

5. Andrei Amalrik, Will the Soviet Union Survive Until 1984, (New York: Harper and Row, 1970), p. 63.

Так чи інакше, в такій ситуації автоматично зросла б роль селянства, яке в інших обставинах — в силу своєї суспільної слабости і перенесення вирішальних центрів революційної боротьби до міст і робітничих скупчень — призначене було відігравати тільки другорядну роль.

В такій ситуації також наше селянство, яке до сьогодні є резервуаром української інтелігенції і робітництва для міст, і яке, до речі, ще далі є об'єктом не лише крайнього економічного визиску й утиску, але й предметом постійних атак на його "архаїчність", "заскорузлість" і "національну обмеженість" — що їх переносять часто теж на місто, на інтелігенцію, яка вийшла з села — могло б відіграти вирішальну роль у таких — не дай Боже — апокаліптичних умовах майбутньої революції.

МІЖ МРІЯМИ І ДІЙСНІСТЮ

НОВИЙ ЕСЕЙ А. САХАРОВА

Роман Купчинський

В липні 1975 року напередодні Конференції європейської безпеки в Гельсінках, американська преса повідомила про появу нового меморандуму російського академіка Андрія Сахарова п. н. *О стране и мире (Про мою країну і світ)*, що його він написав у червні ц. р. Тому що в цьому есеї висловлені деякі нові пропозиції одного з найвидатніших російських дисидентів, треба з'ясувати головні вихідні й думки цього документу і порівняти їх з тим, що Сахаров писав попередньо.

Праця Сахарова (видавництво 'Хроніка прес', Нью-Йорк 1975) складається із вступного слова, 5 розділів та висновків автора. У вступі Сахаров пише: "Як і сім років тому, я вповні розумію мою некомпетентність у відношенні до складних суспільних проблем. Все ж таки, вважаю, що мій виступ буде корисний". Автор окреслює свою нову працю, як певне продовження першого есею п. н. *Роздуми про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу* (1968). Він пише: "Я і сьогодні в основному не відійшов від позицій сформульованих тоді", але пояснює це в такий спосіб — "Натомість пройдені роки з великими драматичними міжнародними подіями, з особливим значенням для мене поширення знайомств з людьми власної та інших країн — усе це не могло пройти без сліду. Сьогодні я відчуваю потребу ще раз повернутися до тем порушених в *Роздумах ...*" Додає Сахаров, що цим разом він не виходить з позицій "оптимістичної футурології", а зосереджує увагу на всьому тому, що "стоїть між мріями і дійсністю".

І. РАДЯНЬСЬКА СИСТЕМА

Сахаров окреслює радянську систему, як державний капіталізм. Він каже: "Це є устрій, що відрізняється від сучасного капіталізму західного типу повною націоналізацією, повною монополією влади партії в галузі економіки, а тим самим в ділянках культури, ідеології й інших основних відтинках життя". Коли порівняти це з тим, що Сахаров писав у 1968 році, то видно кристалізацію в його поглядах на це питання. В 1968 році він писав: "Деколи в публіцистиці вказують на те, що політична діяльність сталінізму була надбудовою над економічним життям країни, що вона призвела до створення антиленінського псевдо-соціалізму з новою клясою — бюрократичною елітою... У цьому може бути дещо правди (хоч не усе), тому потрібна дальша

аналіза...” (Текст есею *Роздуми ...* був опублікований в різних версіях, тут цитуємо з видання Нью-Йорк: Винтедж Прес, 1974)

В 1973 році в інтерв'ю зі шведським кореспондентом Штейнгольмом, Сахаров почав схилитися до теорії державного капіталізму — “Маємо до діла з екстремною формою капіталістичного розвитку, наявною в США й інших західних країнах, тільки що в нас існує ультра монополістичний варіант цього”. В тому ж інтерв'ю Сахаров відмовився вжити термін “нова кляса”, як дефеніцію бюрократичної верхівки СРСР. Того ж самого він дотримався у своєму найновішому есею, покликається тільки на Джіласа, який вважає радянську верхівку новою клясою.

Сахаров вказує на такі соціально-політичні недомогання радянської системи:

1. Надто короткий (двотижневий для більшості час відпусток.
2. 41-годинний тиждень праці
3. Брак реального права на робітничі страйки, на будь-які організовані звернення до вищих інстанцій.
4. Низькі старечі пенсії (максимальна пенсія в СРСР — 120 карбованців місячно, середня — 60 карбованців).
5. Практика “комуністичних суботників”. Сахаров пише: “Вони формально вважаються добровільними, але пробуй не піти”.
6. Поганий життєвий рівень населення, брак помешкань, продукти низької якості. Наприклад до хліба добавляють всякі неприродні суміші, а за м'ясом приходиться на селах довго чекати в черзі.
7. Низький рівень освіти, зокрема на селі.
8. Низький рівень лікарської опіки для більшості населення. “В шпиталях хворі лягають в коридорах... дуже мало медсестер, погано з ліками. На кожного хворого у звичайному шпиталі уряд приділяє менше як один карбованець в день. Натомість, у шпиталях для привілейованих витрачають 15 карбованців денно”.
9. Низька зарплата, яка приводить до того, що чоловік не може прогодувати сім'ї, а жінка мусить працювати у важкій індустрії, результатом чого є поганий стан здоров'я мільйонів жінок.
10. Обмеження свободи переселення — паспортна система, яка не дозволяє мільйонам колгоспників переїжджати до міста.
11. Заборона для більшості населення права на виїзд за кордон. Чи то для туристичних поїздок, чи на працю, лікування чи студії.
12. Люмпенізація, розпушта і трагічне розпиячення величезної маси населення. Сахаров додає, що сьогодні “вживання алькоголю на душу населення є три рази більше як у царській Росії... Тільки в самій РРФСР десятки тисяч п'яних шороку топляться і замерзають на вулицях”.

Соціальна справедливість, пише Сахаров, майже не існує. Початки сучасного соціального розподілу населення можна знайти ще в 1920-их, 30-их роках, а зокрема в післявоєнному періоді, коли формувалася т. зв. “номенклатура” — партійно-бюрократична каста. Ця еліта має чітко

визначену функцію в спільноті, розмовляє "свою" мовою і має власний стиль думання. Вона користується привілеями, має вищу зарплату і надмірно кращі умови життя. До цієї еліти вербують молодих людей всякими способами. Сахаров подає такий приклад: "Недавно більшу групу добрих студентів-випускників різних ВУЗ-ів країни зібрали на місяць до Ленінграду під якимось претекстом. (Комсомольців очевидно, бо тепер майже виключно комсомольці знаходяться у ВУЗ-ах. Їх добре годували і розпивали в кращих ресторанах, по всякому забавляли — усе безплатно. А згодом поставили їм питання: хочете завжди так жити? Вступайте у ВПШ! (Вищу партійну школу, після закінчення якої навіть найбільш бездарний стане принаймні другим секретарем райкому).

Великий розділ Сахаров присвячує питанню політичних в'язнів. Їх кількість встановляє він на 2 до 10 тисяч людей, але заявляє, що туди він не зараховує осіб переслідуваних за релігійні переконання. Автор пише: "Хто вони, радянські політв'язні? Переважна більшість з них не вчинили жодного злочину, коли до їх вчинків застосувати погляди прийняті в демократичних країнах... Велика кількість політв'язнів — так звані "націоналісти" з України, прибалтійських республік і Вірменії. Вироки для цих людей винятково суворі, якщо брати під увагу, що їх вина тільки в тому, що вони обороняли національну культуру перед реальною загрозою русифікації. У Вірменії на 8 років засудили 27-літнього Паруйра Айрикіяна — раніше він відсидів 7 років... У розкритті таборових злочинів грають велику роль безпосередні їх свідки, такі виняткові люди страшної долі, як Марченко, Шумук, Шухевич, що їх в котрийсь раз з черги позбавили волі за їхні правдиві свідчення... Дуже трагічна доля людей засуджених на 25 років перед прийняттям нового закону 1958 року, який установив максимальний реченець на 15 років ув'язнення. Але спеціальна постанова Верховної Ради СРСР (ні одному депутатіві рука не затремтіла) вирішила залишити тих людей по сьогодні в таборах. Ось доля одного із них. Литовський учитель Петро Паулайтис був запроторений 1943 року німцями в концтабір смерті за те, що врятував групу євреїв. Паулайтис втік з німецького табору, а 1946 року за видавання підпільної націоналістичної газети був засуджений на 25 років. В амністії 1956 р. його звільнено, але за два місяці, без жодних причин його ще раз засудили на 25 років. Він знаходиться тепер в Мордовському таборі, а його реченець кінчається 1981... Не менш драматичними є доля українців Пронюка і Караванського..."

При кінці першого розділу свого есею Сахаров заторкує проблеми сільського господарства, "бюрократичного псевдо-плянування", безвідповідальності бюрократії і надмірних державних фінансових витрат на армію й озброєння.

В основному перший розділ есею *Про мою країну і світ* відрізняється від попередніх писань Сахарова в тому, що автор поглиблює тематику внутрішніх проблем СРСР і не обмежується до чисто інтелектуальних домагань ("свободи слова, і думання"), як він це зробив

у першому своєму есею *Роздуми...* В той час, як у 1968 році Сахаров уважав себе "соціалістом", то в есеї з 1975 р. ніде нема згадки про це, хоч у ньому заторкнено багато більше проблем, як у попередньому. Національне питання він майже тотально оминає, за винятком згадки про те, що в результаті соціальної нерівності існує національна ворожість, що є наявна дискримінація у відношенні до євреїв в Росії й на Україні, росіяни у середньо-азійських республіках і Прибалтиці та вірмен у Грузії. Сахаров згадує також, що "великоросійський чи великорадянський шовінізм проявляється часто серед радянських громадян за кордоном" та що "в арабських і інших країнах, де багато радянських спеціалістів, їх часто ненавидять за їхнє презирство до місцевого населення". Абстрагуючи від згадки, що багато політв'язнів борються проти русифікації, Сахаров не зараховує самої русифікації до своїх 12 пунктів внутрішнього зла системи, хоч немає сумніву, що русифікація спричинює більше незадоволення серед широких кіл населення, як заборона виїзду за кордон на відпустку.

II. ПРОБЛЕМА ЕМІГРАЦІЇ І РОЗЗБРОЄННЯ

Погляди автора на еміграцію з СРСР відомі із багатьох його заяв і звернень до американського Конгресу. Він повертається до цієї теми в другому розділі есею, повторює принциповість своєї позиції, але додає кілька важливих думок до дискусії: "Ті американські бізнесмени, які сподівалися мати великі прибутки з торгівлі з СРСР (зазначуємо, що головним чином вони заробили б на рахунок американських платників податку), були дуже розчаровані, коли цей бізнес перейшов в руки їх конкурентів в Європі й Японії... Противники сенатора Джексона закидали йому авантюризм й антиамериканську економічну політику... На превеликий жаль, до цих опонентів присєднався президент Форд". Сахаров згадує далі, що право на виїзд з країни не обмежується виключно до єврейської меншости: "В дуже трагічному становищі, коли йдеться про еміграцію, знаходяться багато інших груп — вірмени, між ними ті, що повернулися до СРСР і тепер бажать виїхати звідти, українці й росіяни, литовці, лотиші, естонці, представники переслідуваних релігійних сект... Для всіх тих людей потрібна міжнародна оборона".

На тему роззброєння Сахаров перестерігає Захід: "Радянська сторона у всіх переговорах про роззброєння займала завжди дуже тверду позицію в питаннях контролі. Причин тут багато — замкненість радянського суспільства, традиційна (і безглузда сьогодні) шпигуноманія, бажання блефувати". Сахаров твердить, що стратегічна доктрина тоталітарної держави може бути більш жорстокою і безжалісною супроти власного і чужого населення, як у демократичному суспільстві, і тим ставить під знаком запити ширість радянської сторони у переговорах про роззброєння.

Сахаров присвячує один уступ В'єтнамові і Близькому Сходові. Його думки щодо в'єтнамських подій радикально змінилися 1975 року, в порівнянні з тим, що він писав у 1968 році. В *Роздумах...* було сказано: "У В'єтнамі чинники реакції, вживаючи мілітарної сили, зневажають всі етичні і моральні норми, здійснюють злочини проти людства. Цілим народом жертвують, щоб затримати "комуністичну хвилю", і далі: "Закінчення війни у В'єтнамі означало б врятування того народу і врятування миру в усьому світі. Продовження в'єтнамської війни сьогодні є найбільшою перешкодою для мирного співіснування". В 1975 році Сахарова проєкція здійснилася — мир настав у В'єтнамі, але: "В південній В'єтнамі прийшов порядок північно-в'єтнамський — з портретами Го-Ши-Міна на кожному кроці... Можна бути певним, що населення В'єтнаму терпітиме все те, що не минуло ні одної комуністичної країни — культурна революція, масові репресії, бюрократична влада..."

Говорячи про конфлікт на Близькому Сході, Сахаров каже, що Ізраїль має всі права на існування. Він подає один цікавий момент щодо радянських амбіцій в тій частині світу: "Я часто згадую як в 1955 році високопоставлений працівник Ради Міністрів СРСР говорив групі науковців у Кремлі, що сьогодні (у зв'язку з поїздкою до Єгипту члена Президії ЦК КПРО Щелілова) в Президії обговорюють принципи нової радянської політики на Близькому Сході. Він сказав, що довша мета політики вже сформована — використовуючи арабський націоналізм, загородити європейським державам дорогу до нафти і таким способом привести Європу під міцніший контроль. Сьогодні, коли світова економіка дезорієнтована нафтовою кризою, видно всю підступність і ціну гасла "оборона справедливої справи арабських народів". "Правда, каже Сахаров, — Захід намагається доказати, що СРСР тут ні при чому".

III. ЗАХІДНЯ ЛІБЕРАЛЬНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ

Писання А. Сахарова часто торкаються проблематики західної інтелігенції, зокрема її прошарку ліво-ліберальних поглядів. Це зовсім природне, бо сам Сахаров, як представник "ліберальної" російської політичної думки — він так себе окреслив в інтерв'ю із шведським кореспондентом Штенгольмом в 1973 р. — шукає зрозуміння серед тих кіл. У передмові до виданої недавно збірки його писань Сахаров просто звернувся до західні лібералів: "Я хочу дещо сказати про тих західних ліберальних інтелектуалістів, які включаються до оборонних акцій в соціалістичних країнах. Хоч, треба зазначити, їхнє число покищо мале. Ті люди сподіваються, що радянські дисиденти займуть аналогічне становище у відношенні до інших країн. Але вони не береть до уваги деяких дуже важливих моментів — передовсім браку інформації, факту, що дисидент в СРСР не може довідатися не тільки про міжнародну

ситуацію, але навіть про події в самому СРСР. Їм треба пам'ятати, що історичні обставини нашого розвитку відвернули більшість із нас від "лівизни" і ми оцінюємо поодинокі події дещо інакше від західних "лівих" інтелектуалістів. Ми мусимо оминати політичних виступів у тих питаннях, в яких нам бракує інформації, — в інакшому випадку станемо співучасниками радянської пропагандивної машини..."

В есеї *Про мою країну і світ* Сахаров поширив цю тематику і присвятив їй цілий розділ. Починаючи від ролі лівих кіл в анти-в'єтнамській кампанії (Сахаров розрізняє між "ширими критиками війни і політичними спекулянтами" (він дає загальну оцінку лівої інтелігенції у її відношенні до СРСР: "Ліво-ліберальна інтелігенція часто готова піддержувати й обороняти будь-які екстремні й навіть терористичні групи у своїй країні і по всьому світі, так довго, як вони виступають під "лівою" вивіскою. При тому, вони будуть засуджувати, як консерватистів і реакціонерів тих, хто не солідаризується з ними. Небезпека такої позиції для людства є очевидною"). Сахаров каже, що "ліві" "часто послугуються догмою, що соціалістичні країни є понад критикою і тому ті діячі не хочуть знати нічого, що суперечило б їхнім поглядам. Дехто із них ще досі не вірить свідченням очевидців про страшні події минулого, про документи зібрані в таких книжках як *Великий терор* Р. Конкеста, *Архіпелаг ГУЛаг* А. Солженіцина, *Перед судом історії* Р. Медведєва і в десятках інших праць. Вони часто оцінюють, як перебільшення, також факти про політичні, національні і релігійні переслідування як і про соціальні й економічні труднощі, які наявні сьогодні в СРСР..."

Сахаров закінчує цей розділ закликком до західної інтелігенції: "Я хочу надіятися, що мого виступу послухають... Я сподіваюся, що бодай частинно представники західної інтелігенції візьмуть більше участі в обороні людських прав в нашій і в інших соціалістичних країнах, в обороні прав на вільний вибір держави проживання, прав національних меншостей — кримських татар, німців, литовців, естонців, лотишів, українців і багато інших... в обороні в'язнів — таких людей, як Міхайлов у Югославії, Плющ, Буковський, Мороз, Любарський, брати Джемилєви, Чиннов і сотки інших..."

IV. ЗАКІНЧЕННЯ — ВИСНОВКИ

Як і в попередніх своїх статтях і заявах Сахаров пропонує реформу для СРСР, але цього разу його пропозиції є в деякому відношенні набагато більш радикальні. Сахаров закликає до частинної денационалізації всіх ділянок економічного й соціального життя, за винятком тяжкої промисловости, тяжкого транспорту і зв'язку. Те саме він пропонує для сектору публічної обслуги — ремонт, готелі, ресторани, для освіти й охорони здоров'я. В сільському господарстві він пропонує частинну деколективізацію як "необхідний захід". "Державна підтримка є необхідна для приватного сектора, як найбільш продуктивного і

найбільш придатного для uzдоровлення соціальних і психологічних хворіб села, яке сьогодні знаходиться під загрозою загального поширення п'янства". Разом з цією вимогою, Сахаров закликає режим поглибити економічні реформи 1956 року (т. зв. реформи Є. Лібермана — Р. К) і надати повну економічну, виробничу, кадрову і соціальну свободу підприємствам.

Третя точка це заклик проголосити повну амнестію для всіх політичних в'язнів, скасування кари смерті і звільнення всіх в'язнів, які відсиділи більше як 15 років. Дальші пропозиції Сахарова такі:

4. Закон про свободу страйків.

5. Серія законів, які забезпечували б реальну свободу на власні переконання, свободу совісти, свободу поширювання інформацій. Скасування тих законів, які не дозволяють цього.

6. Законне забезпечення публічної контролі над важливими рішеннями.

7. Закон про свободу вибору місця проживання і праці в межах країни.

8. Законне забезпечення виїзду за межі країни, з правом повороту.

9. Заборона всіх партійних і службових привілеїв. Рівність всіх громадян, як основний державний принцип.

10. Законне потвердження права на відокремлення союзних республік, як і право на обговорювання відокремлення.

11. Багатопартійна система.

12. Валютна реформа — вільний обмін карбованця на заграничну валюту. Обмеження на монополії в зовнішній торгівлі.

Сахаров підкреслює, що він вважає себе реформістом, еволюціонером і з принципових причин, противником насильної революційної зміни соціального ладу. Бо, на його думку: "Революція... завжди приводить до розрушення економічної і законної системи, до масового страждання, беззаконности і жаху".

Есей А. Сахарова є логічним продовженням розвитку його політичного думання. Від самого початку своєї громадської діяльності Сахаров вагався між гуманітарним соціалізмом і лібералізмом західного типу — щось на зразок Бертранда Расселла й інших представників науково професійної еліти Заходу. Тому можна відразу бачити подібність у його підході до світових проблем з підходом американських вчених. Сахаров часто підкреслює свій "інтернаціоналізм", хоч для нього національне питання в СРСР відіграє роль, і важливість цього питання спонукала його міняти думку щодо евентуальної розв'язки. Коли в перших своїх писаннях Сахаров обмежувався до формального визнання проблеми (У *Роздумах...* він тільки згадав про українофобію Сталіна), то в дальших його виступах бачимо дещо серйозніше трактування проблеми. В рамках свого підходу Сахаров обороняє демократичні права неросійських народів

СРСР. Щодо відокремлення від Росії, то він колись писав, що у випадку повороту до ленінських норм, всі тенденції на відокремлення зникнуть. Тепер же в есеї *Про мою країну і світ* про таку розв'язку він не пише — тільки пропонує дати національним республікам право на дискусію про відокремлення і забезпечення самого права. Його оцінка руху на Україні позитивна. В розмові зі шведським кореспондентом Штейнгольмом він сказав: "Ми свідомі того, що існують дуже сильні націоналістичні рухи на окраїнах нашої країни. Наскільки вони позитивні — важко сказати. В деяких випадках, як наприклад на Україні — націоналізм тісно пов'язаний з демократичними силами. В балтійських республіках так само. Там національний і релігійний рух зв'язаний з демократичним..." Стає ясно, що Сахаров побоюється можливості сильної антиросійської реакції у формі антидемократичного націоналізму.

Політична еволюція Андрія Сахарова, від оборонця інтересів майже виключно творчої і технічної інтелігенції, до всенародного діяча є позитивним фактором у розвитку російської опозиційної політичної думки, хоч треба сказати, що в цьому ще багато недостач. Національне питання, хоч заторкнене і трактоване в багато більш позитивному тоні, як у І. Шафаревича, все ж таки знаходиться на третьому пляні. Російська ліберальна інтелігенція чомусь боїться зайняти сильну позицію до питання відокремлення неросійських республік СРСР. В той сам час не бракує їй сили заявляти, що потрібна денационалізація і деколективізація економіки СРСР. Немає сумніву, що коли б прийшло до такої економічної децентралізації, Сахаров свідомий, що були б неминучі наслідки, головню в національному аспекті. Економічна централізація СРСР є один з головних засобів в руках російських шовіністів для того, щоб підпорядкувати під свій лад національні республіки СРСР. Те саме відноситься до соціальних прав населення, зокрема до робітництва.

Сахаров пропонує законодавство, яке забезпечило б право на страйк. Це позитивна пропозиція — її треба вітати, — але в абстрактному, себто без застосування цього права до національного питання — вона втрачає на вартості. Відомо, що національне питання тісно пов'язане зі соціальним й у випадку страйків на Україні національне обличчя страйкуючих робітників відразу матиме відповідну вагу в їхніх вимогах. Невже ж Сахаров уважає, що "пролетаріят немає батьківщини"?

Російській ліберальній інтелігенції, яка становить альтернативу для ЦК КПРС, в концепціях Солженіцина, Шафаревича, Осипова й інших, треба продумати внутрішні проблеми СРСР до кінця. Повна лібералізація СРСР неможлива так довго, як довго ліберальні вимоги обмежуватимуться виключно до соціальних проблем — штучно відірваних від національних прагнень половини населення всього СРСР.

Театр-Студія Гірняка і Добровольської

ТЕАТР-СТУДІЯ ЙОСИПА ГІРНЯКА, ОЛІМПІЇ ДОБРОВОЛЬСЬКОЇ. Упорядкував Богдан Бойчук (Нью-Йорк: Вид. Нью-Йоркської Групи й УВАН у США, 1975), 348 стор. (Мистецьке оформлення Ореста Слупчинського, фото Володимира Грицина).

На появу цієї книжки в українських мистецьких колах довго чекали. Вона дає солідну основу для дальшого вивчення Театру-Студії, її постановня, праці й розвитку. Зокрема в ній показані наглядно мистецькі досягнення українського модерного театру, винесені поза терени батьківщини (зокрема "Молодого Театру" й "Березоля") її мистецькими керівниками — Йосипом Гірняком та Олімпією Добровольською..

Архів цих мистців та шоденник їх вихованця Володимира Змія ліг в основу праці упорядника книжки Богдана Бойчука. Сам упорядник підкреслює, що не підходив до цієї праці з вимогами науковости, але звертав головну увагу на точність і повноту фактів, нотуючи більшість вистав Театру-Студії за змістом п'єси, характеристикою вистави (погляд зсередини) та оцінкою критики (погляд іззовні). До двох основних розділів ("Театр-Студія в Європі" та "Театр-Студія в Америці") додано ще чотири додатки: перші два — "Традиція-новація" та "Український Театр в Америці", як доповнення до двох основних розділів. В останніх двох — "Театр слова" та статистичні таблиці — поданий календар вистав Театру-Студії та її репертуар.

З зазначених додатків найбільше зацікавлення викликає додаток "Традиція-новація", показуючи наочно, яку актуальну цінність мали вистави Театру-Студії і які вони були потрібні, щоб показати, як українофільська тематика побутового театру вже не могла відповідати вимогам нашого громадянина, який шукав у виставах великих життєвих конфліктів поміж добром і злом, життям і смертю, любов'ю та ненавистю без уваги до етнографічної орнаменталії.

Переглядаючи репертуар Театру-Студії, склад її членів, думки мимоволі повертаються до Курбасового "Молодого Театру". Як багато подібности в ньому з Театром-Студією, коли говорити про молодий склад її, про її барвистий репертуар... Але одночасно, як далеко пішла праця її в порівнянні до "Молодого Театру"... Між цими двома театральними явищами став "Березіль" і його яскраві впливи визначили шлях Театру-Студії. Там бо, бриніли трагедійно-сатиричні тони зі сцени в п'єсах найвизначнішого "березільського" драматурга Миколи Куліша... Але й там зовнішні обставини стали на перешкоді. Театр-Студія, йдучи

вперед, доповнила "березільське" звучання такими виставами, як ревії І. Алексевича, *Мати і я*, *Оргія...*

На самому виданні книжки позначилася деяка технічна покvapність. Але все це блідне перед основним фактом фіксації явища Театру-Студії, як експериментально-виховного театру.

Варто видати цю працю в перекладі англійською чи й іншою мовою (в дещо скороченій формі), бо зміст більшості вистав Театру-Студії не може не зацікавити позаукраїнського читача.

Валеріян Ревуцький

Безвиглядність боротьби з антикомунізмом

Микола Варварцев, БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНА ПРОПАГАНДА НА СЛУЖБІ АНТИКОМУНІЗМУ (Київ: В-во "Наукова думка", 1974), 190 стор.

Ця книжка написана з виразно оборонних і ідейно програних позицій. В Радянському Союзі багато говорять про ідейну переконливість, про ідейну непримиренність двох протилежних ідеологій, про потребу наступальної боротьби з буржуазними впливами. Але ідейна боротьба в Радянському Союзі замінена адмініструванням, нав'язуванням бажаної і заборонаю "чужої" ідеології методами фізичної сили, поліційними методами.

Сучасна ідеологія в Радянському Союзі є лише фасадом, підпертою багнетами. Без цих багнетів удаваний радянський ентузіазм не мав би ніякого значення. Як сказав Валентин Мороз, "ідеологічну боротьбу можна виграти тільки ідеологічними методами. Вироки тут не допоможуть, навпаки: зашкодять. Хто відстоює свою точку зору в дискусії кулаками, той якраз дає доказ, що він програв... Хто виставляє палку проти ідеї, той забиває останній цвях у власну труну, чіпляє камінь на шию".

Про яку ідеологічну боротьбу може бути мова, коли в Радянському Союзі глушаться закордонні радіостанції, конфісковуються — навіть у членів партії — друкарські машинки, заборонена не лише закордонна, дореволюційна, а і значна частина радянських же видань. Радянська преса не соромиться з "гордістю" розповідати про те, як радянські митні урядовці конфіскують у закордонних туристів "буржуазну" літературу, в тому числі і релігійні книжки.

В одному місці своєї праці М. Варварцев говорить:

"Панічний жах буржуазних націоналістів викликає те, що мільйони людей вивчають марксизм-ленінізм..." і що "антикомуністичні видання уникають відвертої полеміки з марксизмом-ленінізмом".

Здавалося б, якщо так, то навіщо закривати радянським людям

доступ до всіх закордонних публікацій, в такий грубий спосіб глушити закордонні радіостанції? Чи не краще було б показувати озброєним марксизмом-ленінізмом радянським людям цю буржуазну ідеологію і пропаганду. Мовляв, дивіться, яке це все відстале, смішне і нікудишне у порівнянні з радянською ідеологією.

Полеміки з марксизмом-ленінізмом, як радянською ідеологією, дійсно ніхто в світі не затіває, бо ця ідеологія скомпромітувала себе і збанкрутувала. Навіщо з нею боротися і полемізувати, коли СРСР навіть не може нормально прохарчувати свого населення і радянський уряд масово закупляє "капіталістичне" зерно, коли люди ідуть на велику небезпеку аби лише втекти від цієї радянської ідеології і дійсності. М. Варварцев багато говорить про закордонні радіопередачі в Радянській Союз. Мало сказати, що це брехня, наклепи, підривна діяльність. М. Варварцев, як і різні радянські публікації, "ідеологічно" не пояснюють і не виправдовують глушіння закордонних радіопередач. Так ніби такого глушіння і не існує.

М. Варварцев нишпорить у старих, давно забутих, українських закордонних виданнях, радіє, коли знаходить щось недоречне або песимістичне. Він все таке підхоплює, щоб робити узагальнюючі висновки на зразок: "учасники (української) націоналістичної пропаганди під тиском очевидних фактів змушені прилюдно визнати її безперспективність".

М. Варварцев концентрує свою увагу переважно на скороминучих газетно-брошуркових закордонних українських виданнях. Він гротесково і карикатурно говорить про "українських буржуазних націоналістів". Вони, як правило, грошолоби, розтратники, п'яниці, бабії, агенти розвідок і тому подібне. Це теж засіб неідейної боротьби з ідеологією.

А тим часом, крім скороминучої газетно-брошуркової "анти-радянщини", існує ще і солідна наукова література. Коли б зібрати колекцію всієї науково-документальної літератури, яку спромоглися створити кращі публіцисти й науковці з-поміж закордонних українців, то виявився б величезний фонд. Література цього фонду не втратила і ніколи не втратить свого значення. Якраз цю літературу мають на увазі радянські ідеологи і пропагандисти, вона їх турбує, вони розуміють її силу. Ця література є завжди привабливою для думаючих радянських українців. Так що закордонні українці, а в радянській термінології "українські буржуазні націоналісти" мають таку ідейну зброю, проти якої безсилий постійний потік радянських книжок на зразок праці М. Варварцева.

На способі думання М. Варварцева позначилась ізоляція СРСР від зовнішнього світу, суто російська підозра до всього закордонного, надмірна засекреченість. Це видно з переоцінки політичної сили і способу діяльності закордонних українських політичних і культурних

діячів. М. Варварцев твердить, що існує якийсь світовий антирадянський і антикомуністичний центр, який координує працю "українських буржуазних націоналістів" і урядів великих капіталістичних держав, що вони разом зі шкіри вилазять аби лише досолити Радянському Союзові. В СРСР зі значним запізненням реагують на закордонні публікації, що є свідченням відсталості радянської інформації і ідеології. М. Варварцев ще не має поняття про найновіші закордонні українські публікації. Діячів українського національно-визвольного руху він називає "запеклими буржуазними націоналістами". А серед них є багато досить обережних, стриманих, пасивних, а не запеклих.

Отака соціальна і політична значимість книжки М. Варварцева *Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму*.

Леонід Лиман

Бібліографія історії Церкви

Ісидор І. Патрילו, ЧСВВ, ДЖЕРЕЛА І БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ. "Записки ЧСВВ", Серія II, Секція I: Праці, том XXXIII (Рим: В-во оо. Василян, 1975), XII + 376 стор.

Названий огляд джерел і бібліографії історії української Церкви цінний особливо ж тим, що дає змогу дослідникам чи й заінтересованим особам знаходити потрібний їм матеріал і вказівки в забутих чи й маловідомих публікаціях. Досі не було у нас загальної бібліографії української Церкви, появлялися час-до-часу частинні бібліографічні огляди, чи матеріали.

В цьому огляді зібрані матеріали тільки до історії Церкви, не береться до уваги праць з ділянки церковного мистецтва, культури, письменства, літургії, права тощо. При деяких позиціях подано також, які були рецензії на даний твір, але цього автор не робить систематично, бо не робив спеціальних розшуків за рецензіями, нотував їх тільки тоді, коли натрапив при розшуках за стосовним матеріалом. Крім книжкових видань зареєстровано також історичні статті в наукових збірниках і журналах: поминено газетні й популярні журнали. Всього в огляді 1138 позицій з бібліографічними описами й короткими анотаціями.

Бібліографія складається з двох частин: Джерела до історії української Церкви і Бібліографія історії української Церкви.

До першої частини входять підрозділи: Загальні джерела до історії Церкви, Джерела до історії Церкви в Галичині, Джерела до історії Церкви на Закарпатті, Джерела до історії Унії, Джерела до історії церковних братств і шкіл, Джерела до історії монастирів і чернецтва, Джерела до законодавства української Церкви, Джерела до історії духовної літератури.

Друга частина має підрозділи: Загальні церковно-історичні праці, Українська Церква до кінця XII ст., Українська Церква в XIII-XVI ст., Берестейська унія і її доба, Українська Католицька Церква після Берестейської унії, Українська Православна Церква від XVII ст., Галицька митрополія, Мукачівська і Пряшівська єпархії, Поодинокі частини Київської митрополії, Українська Церква на еміграції, Українська Церква в соціалістичних країнах, Устрій — Собори — Внутрішнє життя Церкви, Чернечі чини і монастирі, Церковні братства і школи, Життєписи визначних церковних особистостей, Значення і впливи Української Церкви, Рим — Візантія — Москва — Варшава, Латинська та Вірменська Церкви в Україні, Євангеліки в Україні.

Книга кінчається індексами авторів окремо кириличною і латинською азбуками, покажчиком імен і речей. Роки видань, зареєстрованих у книзі праць, від 40-их років XIX ст. до 1971 р.

Д. Сіяк

Православна Церква в Польщі, 1918-1939

Орест Ф. Купранець, ЧСВВ, ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ 1918-1939. "Записки ЧСВВ", Серія II, Секція I; Праці, том XXXI (Рим: В-во оо. Василіян, 1974), XXI + 235 стор.

Анотована тут праця о. О. Ф. Купранця друкувалася частинами в журналі *Логос*. Виправлена й доповнена опублікована тепер книжковим виданням.

Про історію Православної Церкви в Польщі в зазначеному періоді писав у своїй капітальній книзі (*Нарис історії Української Православної Церкви* у 5 томах) проф. І. Власовський, про що Видавництво оо. Василіян згадує в передмові, зазначаючи, що не має наміру заступити своїм виданням твір проф. Власовського, хоче тільки висвітлити, як бачили й оцінювали цей період українці католики під Польщею.

В книзі подана велика бібліографія матеріялу (260 позицій), а також багато цитат з нелегко доступних джерел. Матеріал поділено на шість розділів з підрозділами.

I. Перші роки Православної Церкви в Польщі: два церковні табори на українських землях, канонічне положення православних єпархій, що припали Польщі, архієпископ Юрій Ярошевський, заходи про утворення автокефалії, становище патріярха Тихона, проголошення автокефалії й "Тимчасові Правила", унійні спроби й можливості.

II. Правне положення й оформлення Православної Церкви в Польщі: митрополит Діонісій Валединський, автокефалія від Царгородського патріярха, внутрішній устрій Православної Церкви в Польщі,

Собор Православної Церкви в Польщі, декрет президента Польщі про відношення держави до Православної Церкви.

III. Унійні "змагання" Польщі посеред православних: в світі концепцій, унійна праця під проводом польського єпископату, ватиканська інструкція про напрямні унійної праці, східні вітки західних Чинів у праці серед православних, підготовлення єпархіяльного східного духовенства, Пинські конференції, успіхи і невдачі унійної праці поляків.

IV. Насильне навертання православного населення на римо-католицизм, чому й хто проводив акцією навертання на римо-католицизм, акція навертання на римо-католицизм, становище Православної Церкви до подій на Волині, становище польсько-церковних кіл, інтервенція українсько-національних чинників, наставлення польського уряду й громадянства до волинських подій.

V. Ревіндикація й нищення православних церков і церковного майна, православної церкви й майно об'єктом ревіндикаційної акції, ревіндикаційний процес, польський договір з Апостольським престолом у справі поунійних дібр, акція нищення храмів на Холмщині, справа нищення православних церков у польському парламенті й уряді, православна ієрархія невдало шукає порятунку в своєму положенні, становище Католицької Церкви до подій на Холмщині.

VI. Національне питання у Православній Церкві в Польщі: "не залишаємо наших позицій", розпорядки польського уряду в справі польонізації, польонізаційна участь православних кругів у Польщі, організування "польського православ'я".

Книжка має обширне резюме англійською мовою і покажчик імен та речей.

Д. С.

**ВЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ ЗРЕЗИГНУВАВ З ГРОМАДЯНСТВА
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ.**

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — На Заході одержано текст звернення Вячеслава Чорновола до голови Президії Верховної Ради СРСР, датованого 1 березня ц. р., в якому Чорновіл заявляє про резигнацію з громадянства Радянського Союзу та з'ясовує причини такого кроку. Текст цього звернення такий:

Голові Президії Верховної Ради СРСР, гр. М. В. Подгорному.

З а я в а

За останніх 10 років моє становище в радянському суспільстві визначається не ступнем моєї освіти, здібностями чи прагненнями, але диктатом КГБ. За спробу мати власну думку на різні питання радянської дійсності і відкрито висловлювати її, мене позбавили усього: змоги працювати за спеціальністю, друкуватись, недоторканости особистого життя, захисту від наклепництва і врешті позбавили мене волі на довгі роки.

Репресивні органи призначили мені (подібно як і групі осіб з-поміж української інтелігенції) придуману ними роллю — "речевого" доказу правдивости сумнівної теорії про посилення ідейної боротьби та ідеологічних диверсій в час відпруження міжнародних відносин (цю теорію можна розглядати як сучасний варіант сталінської тези про посилення класової боротьби в міру наближення до комунізму — що стало творчою платформою для масових репресій 30-40-их років).

Створивши штучно мою "справу", КГБ не тільки наскрізь фантастично інтерпретував дійсні факти, але навіть не зупинявся перед сушільною фабрикацією великої частки "обвинувачення". Прокурор і суд при "розгляді" моєї справи виявилися слухняним зряддям в руках КГБ, чим дали доказ умовности радянських законів і неможливости покладатися на них. Мій арешт і суд відбулися у супроводі цькувань моїх рідних і близьких, навіть дітей. — що не припиняється й досі.

В існуючих умовах на Україні — коли я попав у чорні списки, я стаю жертвою репресій КГБ на усе життя, якщо я відмовлюся стати моральним виродком, — а це виключене:

Тому немає жодних гарантій, що після відбуття довгого речення ув'язнення, КГБ не сфабрикує ще одної "справи" і не посадить мене втретє за колючий дріт.

Тому немає жодних гарантій, що мене не оголосять божевільним (такі загрози вже існували) і замкнуть на усе життя в "палаті Но. 6", як це зробили з М. Плахотнюком, В. Рубаном і іншими українцями.

Тому немає жодних гарантій, що для розплати зі мною не посадять за ґрати когось з близьких мені людей, бо такі спроби вже були відносно моєї дружини і сестри.

Тому, вкінці, немає жодних гарантій, що мене не знищать фізично, або навмисне не окалічать, бо тільки такими намірами можна пояснити сцену дикого садизму, влаштовану львівськими кагебістами 11 лютого ц. р., коли мене не тільки погнали на довготривалий і важкий етап у такому стані здоров'я, що мусів би це виключати, але, що більше, піддавали фізичним катуванням: обезсиленого голодівкою і хворобою закували, а потім більше як три години тримали голого й босого на морозі.

Не бажаючи бути довічною жертвою КГБ і жити в умовах, в яких елементарні громадянські права, а також і моє життя є під постійною загрозою, прошу Президію Верховної Ради позбавити мене радянського громадянства і після випущення на волю дати мені змогу виїхати з СРСР. Беручи до уваги існуючі прецеденти, я не заперечу коли мене достроково звільнять і викинуть з СРСР.

Рівночасно, не бажаючи розірвати духовного зв'язку з моєю батьківщиною, без якої не уявляю собі життя, я, у випадку офіційної зміни громадянства, не перестану вважати себе громадянином України, до якої повернуся як тільки український патріотизм не буде вважатися злочином і буде вилучений з-під "опіки" КГБ.

Незалежно від Вашої відповіді, з моментом написання цієї заяви, себто від 1 березня 1975 року, я не вважаю себе більше громадянином СРСР. До часу надання мені громадянства (особисто чи заочно) будь-якою демократичною державою світу, я вважаю себе людиною без офіційного громадянства з усіма наслідками, що випливають з такого рішення.

Копію цієї заяви пересилаю до відома Президії Верховної Ради Української РСР.

1 березня 1975

В. Чорновіл

ВЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ ПРОСИТЬ ПРО КАНАДСЬКЕ ГРОМАДЯНСТВО

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). В доповненні до повідомлення про резигнацію Вячеслава Чорновола з радянського громадянства, одержано ще текст його заяви про його звернення до амбасад Канади в Москві з проханням надати йому канадське громадянство. У цій заяві, написаній після 1 березня ц. р., Чорновіл писав:

Рівночасно я іслав заяву до органів прокуратури, в якій повідомив, що від 1 березня "вважаю себе людиною, яку насильно тримають в СРСР", а також, що "відмовляюся від будь-яких контактів з КГБ (розмов і т. п.), бо вважаю КГБ організацією аморальною і анти-

громадською". Незабаром після того мене викликали до уповноваженого КГБ в таборі, лейтенанта Зуйка. Про мою відмову говорити з ним, кагебіст сказав: "Були в мене вже такі, що відмовлялися говорити, та я їм таке сказав, що вони відразу заговорили. Таке буде і з Вами". Як ця погроза виглядатиме на практиці, покаже майбутнє. Покищо я звернувся з проханням до канадського уряду надати мені канадське громадянство і робити заходи про моє звільнення і про виїзд з СРСР. Моє прохання я вивіслав на адресу канадського посольства в Москві, але я не маю сумнівів, що адміністрація його не переслала.

НОВІ АРЕШТИ І ПЕРЕСЛІДУВАННЯ В НАЦІОНАЛЬНИХ РЕСПУБЛІКАХ СРСР

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР), 20 серпня 1975. Найновіші вістки з СРСР дають картину нових арештів і переслідувань в Грузії, Естонії, Литві і Вірменії.

В Литві відбуваються репресії проти віруючих католиків (т. зв. "Дело Но. 345"). 11-17 березня 1975 року у Верховному Суді Литовської РСР відбувся процес Йозаса Гражиса. Гражиса заарештовано 24 квітня 1974 року. Його обвинувачували в розповсюдженні самвидавних документів — *Хроніки Литовської католицької церкви, Єпископ Т. Матуліоніс, Процес С. Кудірки, Розподіл національного доходу і чернетки статті "Тобі, Литво"*. Гражиса засудили на 3 роки таборів. Це був його третій політичний процес. В грудні минулого року в місті Вільнюс обшукали квартири колишніх політичних в'язнів. Сконфісковано декілька примірників *Хроніки Литовської католицької церкви* і *Хроніки поточних подій*. 30 січня 1975 року КГБ викликав на допит редактора республіканської бібліотеки у Вільнюсі Єлену Шуляускайте. Її допитували 6 годин про розповсюдження *Хроніки Литовської католицької церкви* і про священика Сигитаса Тамкявичюса, який, згідно з словами слідчого КГБ, "підбурює молодь, поширює *Хроніку ЛКЦ* і самвидавну інструкцію "Як поводитися під час слідства". 14-15 лютого на допит до КГБ викликали священика Тамкявичюса. Йому заявили, що "50% фактів в *Хроніці ЛКЦ* мають наклепницький характер" і якщо не припиниться її поява, проти Тамкявичюса почнуть кримінальне дослідження. Тамкявичюс відповів, що рішення про дальшу долю *Хроніки ЛКЦ* не входить в його компетенції. 20 лютого ц. р. Єлену Шуляускайте викликали ще раз до КГБ і погрожували їй тюрмою за здогадне розповсюдження *Хроніки ЛКЦ*. Коли їй дали виповнити формуляр протоколу слідства і вона перекреслила місце призначене на "відповідь", слідчий КГБ, Маоцинкявичюс сказав: "От нахабна жінка, відразу видно, що читала інструкцію "Як поводитися під час слідства".

В Литві переслідують також колишніх політичних в'язнів.

Наприклад, Леотес Лаврінскас відбув 15 років ув'язнення. Інвалід. Йому не дають права жити в Литві. Коли він отримав візу на виїзд до Ізраїлю, проти нього розпочали кримінальну справу, мовляв "в нього знайдено зброю". Лаврінскас — колишній партизан, член збройного опору проти російської окупації Прибалтики.

Повілас Почулайгіс — колишній в'язень. Коли він звернувся до посольства США, щоб отримати візу на виїзд, його заарештували і засудили на рік таборів суворого режиму.

Боліс Гаяускас відсидів 25 років за участь в партизанському русі Литви. Йому не дають дозволу жити у Литві, хоч там перебуває його 74-річна хвора мати.

Продовжуються також репресії проти кримських татар, які вимагають права повернутися на Крим. В червні 1975 року органи КГБ розпочали нову справу проти ув'язненого діяча кримсько-татарського руху — Мустафи Джемилева, який перебуває в таборі біля Омська. Мустафа Джемилев народився 1943 року в селі Боской на Криму. Рік пізніше Сталін наказав вивезти кримських татар з Криму "за зраду батьківщині". Від 1962 р. Джемилев був активним учасником руху за повернення татар на Крим. Його заарештували 1966 року і засудили на 1 рік табору. В 1966 році його заарештували вдруге і засудили на три роки. В червні 1974 році хворого Джемилева заарештували втретє, обвинувачуючи у "відмові брати участь у військових зборах" і засудили на 1 рік табору. 19 червня 1975 року, три дні перед закінченням речення, КГБ пред'явив йому нове обвинувачення — "поширювання брехливих вигадок". Джемилев проголосив голодівку. В його обороні виступили 9 липня ц. р. такі російські дисиденти: Т. Ходорович, М. Ланда, Г. Подяпольський, А. Григоренко, І. Якір, І. Каплун, К. Великанова, С. Ходорович, Т. Великанова, Ю. Орлов, З. Григоренко, А. Лавут, Е. Костеріна, Л. Алексєєвна, Н. Лисовська, Л. Терновський.

В Ризі (Латвійська РСР) при кінці вересня 1974 року відбувся суд над Левом Ладижинським і Федором Коровіном. Їх обвинувачували у розповсюдженні антирадянської літератури — в тому числі есею Валентина Мороза *Репортаж із заповідника ім. Берії*. Ладижинського засудили на три роки таборів суворого режиму і три роки заслання. Коровіна на два роки таборів і два роки заслання.

Широкого характеру набрали політичні процеси у Вірменії. Минулого року вліті і восени відбулися суди над групами вірменських націоналістів. Їм закидали заснування "Національної об'єднаної партії Вірменії"

ЄВРЕЙСЬКІ В'ЯЗНІ В ОБОРОНІ УКРАЇНСЬКИХ В'ЯЗНІВ. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ СЕРГІЯ БАБИЧА

Нью-Йорк (Комітет оборони радянських політичних в'язнів), 25 серпня 1975. В січні 1974 року на знак протесту проти хвилі арештів на Ураїні,

українські в'язні Мордовського табору ч. 19 написали низку протестних листів і вели гололівку. До цієї акції приєдналися двоє єврейських в'язнів, Борис Азерніков і Анатоль Гольдфельд. У своїх листах до Президії Верховної Ради СРСР кожний із них писав: "12 січня 1974 р. сповнилися два роки з дня арешту ряду діячів української культури. Їх засудили на довгі роки ув'язнення, хоч єдиний злочин тих людей полягав в тому, що вони змагали берегти культурно-національне життя. Нам, євреям, які бажають виїхати до своєї історичної Батьківщини — Ізраїлю, і які за це засуджені радянським судом, зрозумілі сподівання національно думаючих українців. Нам зрозумілі їхні надії і спонуки, біль їх родин і близьких. В роковини арештів тих людей, я висловлюю свій протест, вимагаю їх звільнення".

Борис Азерніков і Анатоль Гольдфельд, обидва з Ленінграду, були засуджені за їхні заходи емігрувати до Ізраїлю. Після закінчення речення в Мордовських таборах, вони виїхали до Ізраїлю.

На Захід продісталися точні дані про долю українського політичного в'язня Сергія Олександровича Бабича. Бабич народився 1939 року, працював теслярем у Тернополі, де його арештували 1960 року за його протести проти русифікаційної політики, проти тяжких умов життя і низької платні. Того ж року його засудили на три роки таборів суворого режиму. Перші два роки він відбув у Мордовських таборах, а 1962 року його перевезли до Владимирської тюрми, де він працював аж до часу звільнення — 13 квітня 1963 року, а 27 вересня 1963 його знову заарештували за поширювання листівок з критичними заувагами про Хрущова. Його засудили в Рівному 19 лютого 1964 р. на 10 років таборів суворого режиму. 14 серпня 1964 р. Бабичеві вдалося втекти з табору, але до двох днів його зловили (його видала жінка, у якої він переночував). Посаджений в ізолятор, Бабич пробував втекти через тунель, який він викопав під землею, але в останній хвилині його побачили вартові і Бабича перевели в іншу камеру. В жовтні 1964 року суд додав йому ще три роки за спробу втечі. Під час транспорту до Владимирської тюрми Бабич знову втікає. Він дістає від кримінальних в'язнів, з якими його везли, цивільний одяг і на залізничній станції у місті Владимир відлучується від транспорту. В погоні за ним майор КГБ ранив його в ногу. Раненого Бабича привезли до Владимирської тюрми. На розпорядження адміністрації його не відставили до лікарні, але в камеру і вимагали, щоб хворий в'язень дотримувався тюремного режиму. За невиконання норм праці його часто запроторювали в ШІЗО. 19 лютого 1966 року відбувся ще один суд й Бабичеві додали за спробу втечі ще три роки до речення. У Владимирській тюрмі він перебував до 1968 року, опісля його перевели до спецзони а зараз він знаходиться на 19 пункті Мордовських таборів.

3 життя українців у світі

Відомий український еміграційний прозаїк, літературний критик і публіцист Іван Смолій відзначав 1975 року своє шестидесятиріччя. Народжений 1915 року в Західній Україні, Іван Смолій включився в літературне життя Львова в 1930-их роках, початково в поезії і в драмі, згодом головно в прозі. До письменницького дорібку Смолія належать: видана вже на еміграції 1947 року збірка оповідань *Дівчина з Вінниці*, збірка новель *Манекени*, повісті *Зрада* й *У зеленому Підгір'ї*. Як журналіст, Іван Смолій є довголітнім співробітником щоденника *Свобода* й останніми роками співредактором тижневика *Народна Воля*.

У Дванадцятому Міжнародному Конгресі Ономастичних Наук, що відбувався наприкінці серпня 1975 в Берні у Швейцарії, взяли участь чотири українські науковці з різних країн української діаспори. З них — проф. д-р Олександра Горбач із Західньої Німеччини читав доповідь на тему "Німецькі місцеві назви на Україні", проф. д-р Ярослав Рудницький з Канади мав доповідь про "Антропонімічні зміни в Канаді", проф. д-р Володимир Жила із США — про "Харківський реєстр 1660 року — прізвища, що походять від місцевих назв". Д-р Ганна Наконечна з Мюнхену була членом наукової делегації Західньої Німеччини. У конгресі взяло участь 600 науковців із 29 країн. В склад 10-членної делегації з СРСР входила тільки одна українка проф. Бондарук.

Українське Історичне Товариство у США приготувало для публікації *Історичний Атлас України*, що буде першим виданням цього роду в українській картографії. Атлас охоплюватиме археологію, старинну історію України, українське середньовіччя, (Київську і Галицько-Волинську Державу), Україну в XV і XVI віках, Українську Козацьку Гетьманську Державу, Україну після скасування Гетьманщини, Україну в XIX стол., Українські землі в першій світовій війні, Українську Державу в 1918-1920-их рр., Карпатську Україну, Україну під час другої світової війни, Дії Української Повстанської Армії, Україну після другої світової війни, Українці в світі (Азія, Канада, США й інші континенти). Матеріяли до Атлясу опрацювали д-р Іван Тесля і картограф Е. Тютько. Редактором є д-р Любомир Винар і мовним редактором д-р Марко Антонович. Атляс має складатися з 40 кольорових карт, відповідних коментарів, короткого історичного словника, вибраної бібліографії й індексу. Крім того вміщено репродукції деяких старих чужинських карт з описом України в XVI, XVII і XVIII сторіччях.

■ Об'єднання Українських Євангельсько-Баптистських Церков у США відбуло в днях 29 серпня до 1 вересня 1975 року свій ювілейний Тридцятий З'їзд — Конвенцію. З'їзд проходив під гаслами "Праведність люд підіймає, а беззаконня то сором народів" і "Пильуйте, стійте у вірі, будьте мужні, будьте міцні!". На голову Об'єднання перебрано пастора Івана Поліщука, на генерального секретаря — пастора Олексу Гарбузюка.

■ У Новому Саді відзначали святочно 70-річчя появи першої книжки бачванських українців, збірки поезій: Габр Костельник, *З мого валаала. Идилски венец*. Накладом автора. У друкарні оо. Василян у Жовкві 1904. Під час урочистої д-р Бошко Ковачев, директор Бібліотеки Сербської Матици, у доповіді пригадав, що Сербська Матица вже 1832 року у *Летопису* вмістила деякі народні пісні бачванських українців, зібрані Теодором Павловичом.

■ Під Києвом, у Голосіївському лісі, на крутій горі в невеличкому, скромному будиночку жив і працював поет Максим Рильський. З 1966 року тут літературно-мемуарний музей поета. Стіни вітальні прикрашують картини, подаровані поетові, і два фотопортрети — на одному Максимові лише 9 років, на другому у розквіті сил. Круті дерев'яні сходи ведуть до робочого кабінету, де щодня з сьомої години ранку працював поет. На столі книжки, настільний календар із записами поета. На стінах фотопортрети акторів, на столику портрет дружини — Катерини Михайлівни. Побіч спочивальня поета з вікнами в сад, тут останні дні його, тут відійшов він у вічність. В інших трьох кімнатах будинку розгорнуто літературну експозицію: документи, фотографії, рукописи, книги, рідкісні родинні знятки, праці батька поетового, відомого громадського діяча з хлопоманів — Тадея Рильського. Знятка матері поета — Меланії; вона вшепила синові любов до українського народу, до української культури. Тут і перші поетичні спроби, збірки віршів. Наукові праці: він же академік АН УРСР і АН СРСР, почесний доктор Ягеллонського університету в Кракові; дещо далі переклади з різних чужих мов. Нарешті, матеріяли, які засвідчують діяльність поета як депутата Верховної ради СРСР. Тут є меморіяльна бібліотека з 5 тисяч томів, майже на всіх — екслібрис їхнього власника, багато томів з автографами. З вікон цього дому відкривається чудовий вигляд на Київ, над яким піднеслася золота баня Лаври. Тут можна почути голос поета, записаний на магнетофонній стрічці, а також послухати майстерне читання його віршів. Довкруги будинку сад і квітники, посаджені самим власником будинку.

■

У Києві закінчено роботу над оновленням будинку-музею Тараса Шевченка. Білі стіни, віконниці і крута покрівля у чотири яруси драницями. До його подвір'я ведуть ворота з дашком стародавнього стилю. У цьому будинку жив Т. Шевченко у 1846-47 роках, це остання оселя перед засланням. Відбудований будинок являє собою також архітектурну пам'ятку будівництва початку 19 ст. Ця споруда була одним з трьох типових проєктів, що були обов'язкові в тогочасному будівництві Києва. Для інтер'єру реставратори скористалися малюнками мистців Сажина, Сластіона, фотографіями колишнього київського професора Чугуєва.

■

У видавництві "Сучасність" нещодавно появилася друком збірка п. н. *Голоси звідтіля*. Це документи й матеріали про становище політв'язнів у радянських концтаборах. Основну частину збірки займає інтерв'ю з політичними в'язнями Пермського табору. До цього табору пощастило передати запитання, а в'язень, який одержав ці запитання, перевів інтерв'ю з такими своїми співв'язнями, як І. Світличний, І. Калинець, І. Кандиба, С. Глузман, Л. Ягман та ін. В'язні розповідають про жахливі побутові умови в таборі та про безправ'я і знущання таборової адміністрації. Крім інтерв'ю, у збірці надруковані листи, заяви та звернення до Об'єднаних Націй, міжнародних організацій і радянських урядових чинників від в'язнів з різних таборів з протестами проти безпідставних арештів і сваволі таборової адміністрації. Збірка ілюстрована фотографіями в'язнів.

Виправлення помилок

Просимо вибачення за недогляди, які трапилися у вересневому числі нашого журналу, а саме:

У поемі Юліяна Тувіма "Зелень" на стор. 5-ій 16-ий вірш згори замість "З первісности, з вигляду, від роду" має бути "З первісности, з вилягу, від роду"; на стор. 8-ій 11-ий вірш замість "призелок дзобатий" має бути "дзьобатий"; на тій же сторінці 2-ий вірш знизу замість "Так було і так завершилось" має бути "і так то завершилось".

У статті Аркадії Оленської-Петришин на стор. 44-ій р. 9-ий та 10-ий згори замість "Никифора з Криниці (справжнє прізвище Ференч)" має бути "Никифора з Криниці (справжнє прізвище Дровняк)".

Редакція

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Хесус Лопес-Пачеко*: Поет у царстві страху. Десять віршів на українські теми в перекладі *Вольфрама Бургардта*.
- 11 *Володимир Войнович*: Життя і надзвичайні пригоди солдата Івана Чонкіна (II). Уривок з роману в перекладі *Івана Кошелівця*.
- 32 — 3 польських сучасних поетів. Переклади *Вадима Лесича*.
- 52 *Дмитро Козій*: Ліна Костенко, або гераклітизм і його самозапечення.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 62 Текст вироку В. Чорновола з коментарем.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 83 *Володимир К. Нагірний*: Замість рецензії... *Російський імперіалізм від Івана Великого до революції*.
- 90 *Юзеф Лободовський*: Солженішин як історик і політик.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 99 *Анатоль Камінський*: Революційна концепція і нуклеарна зброя.
- 106 *Роман Купчинський*: Між мріями і дійсністю. Новий есей А. Сахарова.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 114 *Валеріян Ревуцький*: Театр-Студія Гірняка і Добровольської.
- 115 *Леонід Лиман*: Безвиглядність боротьби з антикомунізмом.
- 117 *Д. Сіяк*: Бібліографія історії Церкви.
- 118 *Д. С.*: Православна Церква в Польщі, 1918-1939.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 120 Вячеслав Чорновіл зрезигнував з громадянства Радянського Союзу.
- 121 Вячеслав Чорновіл просить про канадське громадянство.
- 122 Нові арешти і переслідування в національних республіках СРСР.
- 123 Єврейські в'язні в обороні українських в'язнів. Життєвий шлях Сергія Бабича.
- 125 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
(para "Suchasnist")
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschlikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1975 рік

одно число: річно:

Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 8. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr.: 22278-809

У Видавництві "Сучасність" опубліковано
довго очікувану і на Україні
і на еміграції збірку недрукованих поезій
знищеного енкаведистами в жовтні 1941 року
видатного українського поета

ВОЛОДИМИРА СВІДЗІНСЬКОГО

М Е Д О Б І Р

збережену поетом Олексою Веретенченком.

На зміст цього видання, що появилось в
упорядкуванні і з примітками Богдана Кравцева, скла-
лися доповнені віршами із друкованих уже збірок
цикли поезій В. Свідзінського "Баяди", "Зрада" і
"Пам'яті З. С-ської", далі його вірші 1926-1940 рр.,
поема "Сонцева помста" та переклади з Лермонтова й
Г. Келлера.

Доповнюють збірку статті О. Веретенченка і Б.
Кравцева про трагічну долю поета і його поетичної
спадщини, як також есеї літературознавців Емануїла
Райса й Івана Дзюби про творчість Володимира
Свідзінського.

Видано книжку з портретом автора, репродукціями
його автографів та в мистецькому оформленні
Любослава Гуцалюка.

Ціна збірки 6.00 дол.
Замовляти у В-ві "Сучасність".